НОТАТКИ ПРО ЛІТЕРАТУРНЕ ЖИТТЯ 20—40-х РОКІВ

У Куліша 1 вдома був один-два рази в якійсь справі. Чистота в квартирі, у всьому охайність, порядок. Письмовий стіл — чистий, без газет, книжок, паперу й різного іншого мотлоху — відполірований блиск, до того ж не стіл, а столик, як рівняти до справжнього кабінетного стола. Ми тоді жили в Харкові в будинку "Слово". Там був просторий двір і пристойний скверик, навіть з квітами. Там і зустрічалися "слов’яне". І я кілька разів з Кулішем, бо він теж любив там проти сонечка посидіти. Хвильовий 2, Тичина 3, Вишня — ніколи в той скверик не виходили. Тоді я часто виводив у скверик своїх ще маленьких дітей 4, там і з Кулішем зустрічалися. Пам’ятних розмов не було. Справляв він на мене особливе враження: мені здавалося, що з кожного руху його, з виразу обличчя, очей ллється талант, доброта, доброзичливість, лагідність, мудрість. Бути з ним було дуже приємно.

Юрій Смолич 5 дуже щасливий, бо був присутній при серйозних розмовах Хвильового. Мені не доводилось. У перші роки життя свого в Харкові я дуже прив’язався до Хвильового, часто бував у нього вдома і — тепер розумію — не раз набридав йому своїми пустими візитами. Пізніше, в середині 20-х років, їздив з ним на полювання, ще пізніше — оселилися в одному будинку, я на другому поверсі, він — наді мною на третьому. І тут, в "Слові", перші роки частенько бував у нього.

Були й "але". Десь у 24 році або близько того в мене сталася внутрішня криза, втратив віру в себе, зненавидів (і справедливо!) своє попереднє писання, і це саме в той гарячий момент, коли на сторінках газетної хроніки мало не щодня народжувалися різні літературні організації, зокрема "Гарт" 6 в кількох одмінах. Не виходячи з "Плуга" 7, я вступив в одну з таких найновіших — хвильовистську організацію (таки ж, напевне, "Гарт") та й забув про це 8. Тим часом Хвильовий узявся гарячково наводити лад у своїй хвилястій організації, насамперед вирішив позбутися баласту. В баласт потрапив і я. Такого й такого числа, в такій і такій газеті (мабуть, це "Вісті" були) з’явилось

оголошення про очищення такої і такої організації від баласту. В числі інших прізвищ було й моє. Заклопотаний своїми переживаннями, внутрішнім безладдям, я з цілковитою байдужістю сприйняв цей факт. Який там "Гарт", коли не знаєш, що робити, куди йти, що чекає в майбутньому. Жалюгіднішої постаті за мою в той час, певне, Харків не бачив. Коли про це згадав — продовжу. Вся проблема впиралася в життя: як його бачити, що в ньому бачити, як упіймати хоч маленьку ниточку від того, що називалося новим життям? І я не бачив тієї ниточки, дивився на життя, яке клекотіло навколо мене, і нічого не розумів. Нове — це, звісно, революція, революційні події, фронти, партизанська боротьба. Але ж я на фронті не був, хоч роки 1917—1921 прожив у селі 9, був свідком зміни всіх властей, але ж до пуття ні одного з тих рухів добре не знав, хоч і вважав, що знаю. І, звісно, знав, але рівно стільки, скільки пощастило вичитати з газет і брошур. Крім того, про все це я написав кілька оповіданнячків, отож вважав, що тему вичерпав (насправді й не підходячи до неї!) 10.

Отож перед усією складністю життя став малоосвічений, малодосвідчений молодик. Що з старою "партизанською" темою покінчено, для мене це було ясно, та коли не ця тема, то що, то яка тема? Життя надо мною і круг мене гриміло, я ж не бачив його! Певне, вибратися з цієї ями допомогли поїздки в Червоноград, в Шахівку 11. Там було багато цікавого. Я знав добре минуле шахівське життя і тому міг відразу побачити те, чого там раніше не було! Воно, те нове, не лежало на поверхні, треба було шукати його в глибинах, та як шукати, коли ходу до нього не знаю? Так з’явилася червоноградська тема, в якій з мукою почав намацувати паросточки нового. Отже, з внутрішньої кризи народився з трудом, з похибками, неясностями червоноградський цикл.

Повертаюся до Хвильового. Він був комуністом і — принциповим. Зобов’язання, взяте на себе, він вважав непорушним. Принаймні двічі я міг у цьому переконатися напевне. Десь у надрах тих самих 20-х років він написав нову працю, продовжуючи, певне, цикл своїх памфлетів "Україна чи Малоросія?" 12. Цю свою працю він носив і в ЦК, там читали

її. Прочитавши, осудили, зобов’язавши Хвильового не поширювати її. Ми йшли з ним вулицею, він розповідав про цей випадок. Спочатку мені, звісно, хотілося попросити його рукопис прочитати. Та це був перший імпульс, зразу ж по тому я відчув, що не маю права цього робити, і ще відчув, що він не зміг би цього зробити, не зміг би поламати свого слова. У ВАПЛІТЕ я прийшов, здається, тоді, коли Хвильовий, Яловий, Досвітній 13 були виключені вже звідти або справа доходила до виключення 14. І от їх виключили. І тоді та й по тому чимало писалося, що це був хвильовистський маневр, викрут, що, залишивши організацію, він насправді продовжував і надалі керувати нею.

Це невірна, упереджена думка.

У ці роки я додому до нього вже не ходив, але зустрічатися доводилося часто — у видавництвах, у Будинку Блакитного в книжкових крамницях і просто на шумливій Сумській. Історія з баластом для мене ніколи не була історією, я про неї давно забув, а з Хвильовим налагодилися звичайні добрі взаємини. Зустрівшись, ми не обминали один одного, спинялися, розмовляли. Траплялося таке, що я проводив його додому. При таких зустрічах про все говорили, крім життя ВАПЛІТЕ. Він твердо дотримувався своїх зобов'язань, і я глибоко поважав його за це.

Він був солдат, жилавий, легкий, спритний. В армії служив у піхоті, ходив швидко: іде — тільки холоші метляються! Одного разу поїхали на полювання на Лиман двома групами. Перша група виїхала раніше, а друга затрималася. До складу другої групи входили Хвильовий, Гриць Коляда 15 і я. Вже звечоріло, і треба було поспіти на вечірній переліт. Отут Микола Григорович і показав себе! Гриць і я були вищі за Хвильового на зріст, молодші на якийсь десяток років, та коли довелося позмагатися в спритності з Хвильовим, коли довелося поспішати, з’ясувалося, що проти старого солдата ми просто сирі глиняні вальки. Він ішов, а ми з Грицем бігли навздогін, молоді, дужі вахлаки.

У середині 20-х років Уманцева 16 якось розповідала, що напередодні у Хвильового була розмова про молодих письменників. Хвильовий спинився тоді на двох молодих — на Яновському 17 й Сенченкові — і не знав тоді, кого вище поставити. Двічі сердився на мене: раз за те, що я вкрав у нього жіноче ім’я Іраїда 18 , вдруге за те, що на полюванні забрів на ту діляночку, яка, за жеребкуванням, закріплена була за ним. В обох випадках правда була на його боці. На ділянку Миколи Григоровича я забрів тому, що мені набридло самому блукати по чагарнику. В той час мисливських звичаїв як слід я ще не знав. Щодо Іраїди, то справді почув я це ім’я від Миколи Григоровича і, захотівши привласнити, схитрував сам із собою. Якщо Іван, Оксана, Христя є всенародним надбанням, то чому норми ці мають не поширюватися на Іраїду? Себто вчинив так, як чинять усі софісти в світі. Невеличкий злочин, а все-таки злочин.

У 1923 році був присутній при зустрічі Хвильового з Павлом Григоровичем у Хвильового на квартирі. Хвильовий дуже любив поезію Тичини, цитував його вірші напам’ять. Особливо подобався йому той вірш Тичини, де заєць ромашкам очі розтуляє 19. Любив його цитувати, не приховуючи свого захоплення. Відомо, тобто колись відомо було, що Хвильовий і Тичина мали ідеологічний конфлікт. Ішлося про деякі думки, висловлені Тичиною в поемі-вірші "Псалом залізу" 20. В цьому своєму геніальному витворі Тичина з різних боків підходить до висвітлення "псалма залізу", бетону — цих символів XX залізного віку. Якщо в IV частині поет говорить про новий, комуністичний псалом залізу, то в першій — про картину світу, яка передувала цьому. Похмурим тонам цієї частини відповідають і ключові рядки — "Ненавидим залізо й мідь..." (цитую з пам’яті). Хвильовий проти цього виставив контртезу: "Кохаємо залізо й мідь" 21. Зараз обох цих творів у мене нема під рукою, тому й трудно сказати, хто з них правий, хто ні. Не думаю, щоб геніальне поетичне відчуття зрадило Тичині — зрозуміло, коли з твору не вихоплювати рядки, а брати його в цілому. Можливо, що мав рацію і Хвильовий, адже могло статися й так, що говорили вони в цілому про різні речі. Відповідь Хвильового була опублікована, Тичина напевне знав її. Як вони зустрілися? Хвильовий хвилювався і готувався до зустрічі,

дома були вжиті належні заходи. Я був тоді молодий, недосвідчений, дуже наївний. Я теж читав Тичину, знав усе, що він надрукував, напам’ять, благоговів перед ним. Вражав його портрет в окулярах, в пенсне, в яких він не дуже був схожий на ту демократичну письменницьку братію, з якою я познайомився в колишній домовій церкві Юзефовича 22. І ось Тичина прийшов, не такий, як усі, і водночас такий самий. На столі в господаря стояло вино й горілка. "Боги тільки вино п’ють",— думав я, стежачи за великим поетом. Яке ж здивування моє було, коли він, одгетькнувшися від вина помахом зневажливим долоні, сказав: "Я гіркеньку люблю!" Гіркеньку любив і господар. Змісту розмов не пам’ятаю, минуло ж сорок сім років (зустріч відбулася в 1923 році, взимку). Але вони добре біля гіркенької присіли, в кімнаті було тепло, затишно, панував настрій симпатії й приязні, який я з приємністю згадую і через оці півсторіччя.

У ті часи Хвильовий страждав частими головними болями, бігав по кімнаті своїм особливим піхотинським кроком, пов’язавши голову біленькою пов’язкою.

Влітку того ж 23-го року Тичина переїхав з Києва в Харків. Ми з ним заприятелювали, він приходив до мене в підвал на Басейній, 20, у домашніх розмовах був веселий, дотепний, містифікував листування закоханих молодят. Один з листів закінчувався особливою тичинівською кінцівкою: "С тєм досві..." Так гарно виходило в нього оте "с тєм досві...". Ходили гуляти по вулицях, на Сумську. Були в Павла Григоровича свої звички: він носив літню білу куртку на голому тілі, казав: "Ви теж так робіть, це для здоров’я корисно, тіло не задихається під одягом, а дише".

Одяг. Хвильовий одягові не надавав ніякого значення, терпіти не міг краваток. У окремих товаришів, та й у пресі видрукуване, збереглося фото членів ВАПЛІТЕ. Прийшов у фотоательє і Хвильовий і забув начепити одну дрібницю — краватку. Хлопці її змайстрували з хусточки. Ходив багато літ в сірій обтрьопаній солдатській шинелі і облізлій солдатській шапці-вушанці. Ноги любив утепляти. Як усі, хто в гімназії

вчився, не любив калош і не носив їх, але утепляв черевики зверху спеціальними накладочками, знав, як їх і звати, та зараз з голови вилетіло (чи не гетри). Красиві краватки і гарні костюми любив носити красень Валеріан Поліщук — високочолий, вродливий з лиця, широкоплечий і водночас високий... Тичина одягався якось непомітно, пригадую лише, що того, 1923 літа носив білий, старанно випраний і випрасуваний старенький кітель з іржавими краплинками. І пізніше не переривалася наша дружба. Одного літа ми з ним ходили на симфонічні концерти в міський сад. Коли ж у Харків приїхав композитор і виконавець своїх творів (прізвище забув), Павло Григорович потяг і мене на концерт. Вихований на старовинній українській народній пісні і на Лисенкові (пісенному), я не був підготовлений до цього вечора, музика того композитора здалася сухою, тарабанною. Павло Григорович упивався і, помітивши мій порух щось сказати йому, поклав свою руку мені на плече, і я вже далі сидів не зворухнувшись. Під час наших прогулянок по місту розповідав про своє тяжке дитинство сина удови-дячихи. Мала вона лише хату і жила в такій бідноті, що звали в селі її старчихою, а Павлика малого — старченям. Варт йому було вийти з хати на вулицю, як сусідські хлоп’ята, такі ж самі старченята, накидалися на нього з образами. Хлопчик плакав, і мати плакала, радила йому не виходити на вулицю, а гратися вдома, в хаті. Якимось чином хлопчикові потрапив у руки якийсь духовий інструмент — сопілка, чи флейта, чи, може, й отой Сонячний кларнет? 23, і мале хлоп’я виливало в звуках увесь свій біль, самотність, образи.

Пізніше Павло Григорович оселився в одному зі мною будинку "Слово", в одному й парадному. Я — на другому поверсі, він — на п’ятому. Там біля нього зібралася сім’я — брат, сестра, племінники. Павло Григорович виділив собі одну з трьох кімнат. Час від часу я навідувався до нього. Працював він тоді над Сковородою 23. Щоб ознайомитися і зріднитися з темою, зібрав цілу бібліотеку. Одного разу, зайшовши до нього, я побачив таку картину: всі столи, всі підвіконники, вся підлога, робочий стіл були заслані книжками, розгорненими на потрібних Тичині сторінках. Посередині по лінії "двері — робочий стіл" (він стояв у глибині кімнати) Павло Григорович залишив стежечку для

проходу. Тоді ж Павло Григорович вивчав вірменську й турецьку мови, до нього ходив знавець цих мов, здається, якийсь турецький підданий. Присутності в будинку Павла Григоровича якось не відчувалося. Навіть на наших сходах. Коли він виходив з дому, коли приходив — було невідомо. І в скверику не видно було його, і в дворі, де взимку заливали ковзанку і Хвильовий шаленів на ковзанах.

Про Сковороду в той час багато писали. Написав однойменну поему й Валеріан Поліщук, вийшла солідна праця на цю ж тему Дмитра Івановича Багалія 25, може, іще щось було. І Поліщука, і Багалія я прочитав, враження особливого на мене вони не справили: Сковорода був невловимий для мене — я так і не дізнався, хто він, що він, який його світ ловив, не піймавши. Пробував читати самого Сковороду, але взявся за це діло невміло, самотужки. І почав читати з тих Сковородиних трактатів, в яких він тільки починав шукати себе. Нічого не зрозумів і кинув. Тим часом для розуміння Сковороди потрібний добрий путівник по ньому. І починати читати слід не з початку, а з останніх його філософських трактатів. Про своє нерозуміння похвалився Тичині, він відповів: "Туману багато в нього, але серед того туману є багато важливих, потрібних досліджень, думок, поглядів". Я повірив Павлові Григоровичу на слово і років сорок до Сковороди не повертався, коли не згадувати сорок третього року. Тоді я працював у Москві 26, мені випадково трапився під руки том Сковороди, я знову взявся до нього, намагався читати "по-матеріалістичному" і майже з таким самим успіхом, як і раніше. Лише наприкінці 60-х років, потрапивши в сферу інтересів своєї дружини — О. С. Компан, взявся впритул за читання сковородинського двотомника, не перескоком, а наполегливо, систематично 27. З-під отого схоластичного туману, про який казав Павло Григорович, справді підвелася постать геніальної людини, пристрасної, одержимої боротьбою проти зла, за людину.

З-під пера Тичини Сковорода вийшов багатший, многогранніший, ніж у Поліщука і Багалія. Та про цього Сковороду вже всі і все знають.

У 1934 році Павло Григорович з Харкова переїхав до Києва, ми почали зустрічатися рідко, хоч приязнь до нього я ввесь час носив у душі. В другій половині 30-х років (можливо, це був 1937 рік, можливо — 1938) я надрукував у харківському "Літературному журналі" 28 дві статті про нього, вважаю, що добрі 29. Критика і преса їх замовчали, хоч думки, висловлені в них, не загинули марно, добрі люди використовували їх, не називаючи, звісно, джерела (одіозного!). Рідкі наші зустрічі в Києві були дружні й теплі. Робила їх ще приємнішими чарівна дружина його Лідія Петрівна Папарук 30, яку до того я знав лише з тичинівських їй присвят. Дружні почуття єднали нас і пізніше, під час і після війни. Розбив їх вересневий пленум СПУ 1947 року 31, коли Каганович 32, призначений тоді на першого секретаря КП(б)У опрацював план поновити події 1937 року на Україні. Розробив грандіозний план чистки організацій і установ України, де, на його думку, окопалися в незліченній кількості українські буржуазні націоналісти. Почав, як звичайно, зі Спілки письменників. Намітив три жертви — Рильського 33 Яновського, Сенченка. І відкрив по них вогонь з усіх гармат. Пленум тривав три дні — днями й вечорами. За цей час встигло виступити сто двадцять промовців. Кожен з них виходив на трибуну з розтрощувальною, як тоді казали, критикою. Уявляєте, що після всього цього залишилося від нас, зокрема від мене? Іду по вулиці і бачу, як давні знайомі тікають у під’їзди, в підворітні, перебігають на другий бік вулиці. Був у мене приятель з дитинства. І схотілося мені випробувати його, як він ставиться до мене 34. Зустрів його в нашому дворі ролітівському 35 біля власної його машини, кажу: "Добре, що побачив тебе. Позич мені триста карбованців" (по теперішньому тридцять). І він, не підводячи в мій бік голови, відказав: "Нема!" Така відповідь могла б убити мене, коли б я не підготувався належно до неї. Після отого вересневого пленуму мене почали викреслювати з життя, дійшло до того, що одне видавництво вкрало в мене переклад популярної тоді повісті, видрукувало її без моєї згоди і без мого імені. Так тоді заведено було робити. Довідавшись про це, я вжив належних заходів, видавництво змушене було виплатити мені гонорар щось із п’ятнадцять тисяч карбованців. Тримаючи ці гроші в кишені, я й розпочав описану тут розмову із давнім-предавнім другом. Знайшлися і

добрі люди. Зустрів мене одного разу Юрій Мокрієв 36, сказав: "Я, звісно, знаю, що ти без грошей. Та повір мені — я теж. А коли б мені пощастило і я дістав би десять тисяч карбованців, чотири з половиною дав би тобі, чотири з половиною взяв би собі, а п’ятсот пішли б в ресторан і прогуляли б на зло ворогам!"

Ось тоді тріснула пружина й у наших взаєминах із Тичиною. Він відсторонився настільки, що навіть через десять років після того пленуму, зустрівши десь у Спілці, не помічав мене і дивився в мій бік як у порожнечу. Але одного разу ми все ж зустрілись, він тоді ще міністром був 37. Гуляв я над Дніпром і, виходячи на дорогу, зустрівся з Павлом Григоровичем. Метрів за двадцять стояла його машина. Знайшов сили привітатися зо мною і, більш того, люб’язно запропонував підвезти до міста. "Чорт з тобою,— подумав я,— дати ногам відпочити — річ непогана". Бо таки справді був стомлений, і погодився. Люб’язність оця мене аніскілечки не здивувала, здивувало інше, здивував сам Тичина. У ньому з’явилося те, чого я раніше не помічав. Щоб дійти до машини, треба було пересікти дорогу. Почали пересікати, і тут я витріщив очі від подиву. Павло Григорович не йшов, а ніби танцював, виробляв якісь дивні піруети, робив такі рухи, немов обминав незриму мені перепону. "Що з вами, Павле Григоровичу?" — спитав я. Він із стражданням на обличчі показав мені на мурашок, що густо мережали потріскане асфальтове покриття. Поглянув я на його страдницьку постать і — подарував йому все. Він боявся завдати кривди кузочці, що ж тоді говорить про людину! Це була остання наша близька зустріч. Потому бачилися німо, лише здалеку. Я почав уявляти його як найніжнішу, найдорогоціннішу квітку, якій долею приречено було потрапити в сталінську катівню. Це людину зламало, покалічило, знівечило, вбило. Та я помилився. Він знайшов у собі сили випростатися. Викликав його якось до себе Скаба (не тільки його, а ще й Смолича, Миколу Івановича Супруненка і ще когось четвертого) 38, розповів щось про теревені зарубіжних націоналістів і запропонував написати статті, кожному в своєму плані, про розквіт української освіти, культури і про ту довершеність, якої домігся в розвитку ленінської національної політики на Україні Андрій Данилович Скаба. Вислухавши все це, Тичина скипів.

"Ви брешете,— сказав він у вічі "меценатові". — Ви все це робите на словах, а на ділі докладаєте всіх зусиль, щоб зробити навпаки!" Тичині, звичайно, не бракувало фактів. Скаба і "скабисти" підносили їх Тичині в необмеженій кількості і тоді, коли він був міністром освіти, і тоді, коли ходив у чині Голови Верховної Ради республіки 39. І тепер усе це він виклав перед "меценатом". Це абсолютна правда. Мені про це розповідав Юрій Корнійович Смолич, що був при цьому присутній. Скаба, звісно, розсердився. Тичина попав в опалу, та ще й як! Незабаром мало святкуватися його 75-річчя 40. Та Андрій Данилович подбав про те, щоб свято обійшлося без нього. Не прийшов. І зробив ще й так, що про ювілей не дізналися республіки (зокрема Білорусь, Вірменія, Казахстан). З Башкирії тамтешні письменники приїхали як персональні гості поета, двом ленінградським письменникам довелося продиратися через офіційні рогатки, про що вони й розповіли на святі. Всю багатонаціональну літературу Радянського Союзу представляли якісь два московські літератори, які за своїми масштабами не могли представляти нікого, крім самих себе.

Ну, а Тичина зостався Тичиною.

Пропустив. Тичина сердився на мене й критикував за "Подорож до Червонограда". На жаль, позаочі 41. Розповідав мені про це Терентій Германович Масенко 42. Павло Григорович тримав перед собою журнал і, гнівно показуючи на різні сторінки журналу, де була надрукована ця "Подорож...", казав: "Усе це зайве, все це непотрібно!" Мені не вистачило духу піти до Павла Григоровича, він теж чомусь у вічі мені нічого не сказав. Я сам згодом побачив багато недоречностей в опусі. Призвела до них письменницька, вірніше, авторська недосвідченість. Протягом тисячів років виробилося основне авторське правило: ніколи не поспішай дати в друк щойно написану річ. Дай їй полежати, вилежатися, а мозкові твоєму охолонути, щоб згодом тверезіше зважити всі "за" і "проти". Я цього не зробив. Написав і спрожогу — в друк! І ось тут підходжу до дуже важливого моменту в моїх взаєминах з товаришами, про яких тут було чимало мови. Я працював секретарем журналу, редактором був Олесь Досвітній 43. На багато років старший

за мене, досвідчений, вишколений на різних відповідальних роботах, він, здається, мав би уважно прочитати рукопис, порадити мені, сказати, що добре, що погано. Він цього не зробив, навіть не знаю, читав він цю річ чи ні. Як було написано, так і пропустив! Не знаю, як діло було в цензурі, відстоював він мою "Подорож..." чи ні, а от за мої "Записки Холуя" 44, написані тоді ж, воював з цензором, кінець кінцем умовив його пропустити. Той пропустив, річ була надрукована. Громадськість осудила цей опус. Хай "Холуя" він, може, й не міг погано прочитати і погано зрозуміти, як інші, але ж у "Подорожі..." були допущені звичайні описки, нетактовності, що порочили самого автора. І цього він не зумів, чи не схотів побачити, чи, може, й не читав. Минули літа, п’ять насичених важливими подіями років. За цей час померло ВАПЛІТЕ, зник "Літературний ярмарок" 45, перестав існувати й "Пролітфронт" 46. Я був членом усіх цих організацій, але не ініціатором. Оргробота ніколи мене не принаджувала. Я не знаю, як і коли зародилося ВАПЛІТЕ (ввійшов до нього пізніше), не знаю і того, як зароджувалися "Літературний ярмарок", "Пролітфронт". Але ініціаторами їх були люди, яких я любив, довіряв, з якими просто зжився, в тодішньому Харкові з ними не можна було розминутися, бо на початку 30-х років навіть жити почали під одним дахом. З Хвильовим мене пов’язувала давня закоханість у автора "Синіх етюдів" 47; з Досвітнім я здружився на полюванні; глибока пошана мене в’язала із Тичиною; з Копиленком я потоваришував ще з 1912 і Панчем 48 1923 років. Близьке знайомство пов’язувало з Михайлом Йогансеном 49, Яновським, Юрком Смоличем. Перед Кулішем я благоговів і любив його. Ці люди в основному і становили актив і ВАПЛІТЕ, і "Ярмарку", і "Пролітфронту", хоч, звичайно, дехто виходив із цього гурту, дехто приєднувався. Я добре почував себе в цьому товаристві, любив його, адже іншого в мене й не існувало. Були якісь тертя між нами? Крім випадку з Тичиною,— не пригадаю. І ось взимку 1932 року трапився той випадок, який потряс мене, про який і зараз я не можу спокійно згадувати. Серед дня у Хвильового зібралося його товариство, було багато людей, серед них Куліш і Досвітній. Я жив близько з Миколою Григоровичем, то й собі побіг зі свого другого поверху до нього на третій. Там було гамірно, весело, вступив у розмову. І раптом, не пам’ятаю вже в якому зв’язку,

Досвітній накинувся на мене: "Ти хто такий? Де ти взявся?" (Такий ідейно мізерний, шкідливий носій всякої нечисті! При цьому підрозумівалося, що він якраз навпаки), — і таке в цьому роді. Він не був п’яний, взагалі того дня не було там п’янки. Я остовпів. Як же ти запитуєш, хто я, коли я разом з вами топчу літературну ниву ще з 1921 року!? Як же ж ти запитуєш, хто я, коли, змагаючися з цензорами, друкував у своєму журналі мої писання? Скільки разів ми зустрічалися за чаркою і так просто в гостях у когось із нас! Це ж ціла третина мого життя — 12 років! І раптом — хто ти, звідки ти?

Це були важкі часи для цієї групи людей. Виходило так, що, незважаючи на всі зусилля, якась сила відкидала нас набік. І, мабуть, вони знесилилися, почали шукати винного. Виходило так, що неначе тим винним мав бути я! Досвітній того року взагалі чогось змінив ставлення до мене, зокрема — коли працював у Всеукомдрамі — він головою, а я — секретарем секції — кинув необгрунтовано кілька різних грубих зауважень на мою адресу. Пояснень я не просив: розійшлися — і все. Тепер я знову бачив його проти себе вороже настроєного, з розчервонілим, аж темним, обличчям. "Ми взагалі не знаємо, хто ти, що ти!" Оговтавшись трохи від несподіванки, я обернувся і мовчки вийшов з кімнати. Дуже хотілося гукнути йому: "Ех ти, банкрот! Ех ви, банкроти!" Та не сказав. Серед них був Куліш — а він тільки входив у творчий зеніт. Який же він банкрот?! Так і розірвався мій довгорічний зв’язок з Хвильовим, Досвітнім. Куліш залишився при своєму давньому ставленні до мене. Не раз заходив до мене. Один такий візит я запам’ятав на все життя. Після свого перебування на ХПЗ 50 я поїхав у Луганськ на завод Жовтневої революції писати історію цього заводу. Прожив там рік, час од часу навідуючись додому. Працював на цьому заводі я від травня 1933 до січня чи березня 1934. В грудні 1933 року я приїхав на кілька днів додому. Було моторошно. Йшли безконечні арешти. Наш будинок "Слово" з обох входів патрулювався філерами. За час мого перебування в Луганську зникли навіки Григорій Епік 51, Валеріан Поліщук, Василь Вражливий 52, Іван Падалка 53, Андрій Панів 54 Євген Касяненко 55, Павло Лісовий 56 , Сергій Пилипенко 57, Володимир Коряк 58 і багато-багато інших людей. Хто залишився, ходили як приречені, з

чемоданчиками напоготові. Надвечір’я було важке, холодне, сіялася мряка. Подзвонили. Це зайшов Микола Гурович, у білих валянках, у теплому хутряному напівкожушку. Ввійшов стомлено. Скинув шапку, сів коло столу, збоку. Відсапався (він був хворий на серце — шість років війни далися взнаки), сказав: "Ось що, Ваню, всіх беруть, певне, візьмуть і мене. То я вам скажу, і це знайте: ніде й ніколи я не виступав проти Радянської влади, ніколи й нічим не провинився супроти неї". Ці слова запали мені глибоко в серце. Що я, проте, міг сказати йому, коли і в мене побачив він готовий чемоданчик? Я йому відповів: "Шанси у нас рівні. Тож коли щось зі мною трапиться, то знайте, що і я нічим не провинився супроти Радянської влади". Коли в перших місяцях 1934 року я повернувся додому з Луганська, ні Куліша, ні сім’ї його вже не було в "Слові".

Хвильовий любив повторювати слова Єсеніна "Все пройдет, как с белых яблонь дым" 59. Ніколи, навіть вдома, не був спокійний, все бігав по кімнаті, часто спльовуючи.

В ті роки в обох у них попідростали дочки, яких вони, крім іншого, навчали й музики. Обидві дівчинки грали добре, в тому числі й Бетховена, зокрема "Патетичну сонату" 60. Сонату цю обидва дуже любили і не раз, зібравшись, прослухували у виконанні падчірки Хвильового — Люби Уманцевої.

Хвильовий був легкий, спритний, з незвичайною віртуозністю ганяв на ковзанах взимку на нашому дворовому катку. Кататися на цей каток виходило багато людей, але хто ще, крім Хвильового, добре катався, не пам’ятаю.

Пилипенка називали: "Папаша, дайте папіросу і руб". Він, як і Хвильовий, умів гуртувати навколо себе людей, тільки інакше: побачитися з ним приходили в "Плуг", до Хвильового — й додому. Виходить, у Хвильового було більше домашності, камерності і, мабуть, демократичності. Солдатська благенька шинелька Миколи Хвильового не становила ніякого рубежу між нами, молодшими, і ним. Молодшими,

тому що він був набагато старший, скажімо, за мене, мав народження, здається, в 1891 чи 93 році. Крім формальної старшості, була ще й інша: шість років фронтів! А це — зовсім інший, незмірно багатший внутрішній досвід. І все ж — рубежу не було! А між нами, молодшими, і Сергієм Володимировичем рубіж був. Може, тому, що вій завжди був при звучній посаді — редактор газети, директор Інституту літератури? Хвильовий же був вільний птах, без якоїсь регламентованої професії, вільний художник, богема, чи що! І, проте, в ньому сиділа безодня енергії, винахідливості, ініціативи. Більшість з того, що хвилювало літературну суспільність 20-х років, походило від Хвильового, він був ініціатором створення не менше як з півдесятка літературних організацій. Пам’ятаю, як на початку 20-х років він носився з ідеєю "федерації". Можливо, навіть вийшла літературна збірочка під цією маркою 61. Пізніше морочився з "Гартом", не елланівським, а своїм власним, ще перед Елланом 62 і т. ін. Він же автор памфлетів, опублікованих у 1925 році в "Вістях" чи в додатку до них [62а], що наробили стільки шелесту. Він же — засновник В АПЛІТЕ, "Літературного ярмарку", "Пролітфронту"... Людина невичерпної ініціативи й енергії! Цікава одна особливість. Він був лише майстром початку. Почне, а закінчують уже інші. "Гарт" від Хвильового перейшов до Блакитного, звідти до Микитенка 63. ВАПЛІТЕ почав він, закінчував Куліш, а "Літературний ярмарок" закінчував Григорій Епік...

Хвильовий і Блакитний. Про суперечки між ними нічого не знаю. Запам’ятався, проте, такий факт. Коли Блакитного поклали в лікарню в Померках 64 Хвильовий почав організовувати одвідування хворого Еллана. Ходило не менше як чоловік з десять: Тичина, Куліш, сам Хвильовий, Копиленко, Йогансен. Я не ходив, чимось був зайнятий. Закликаючи товаришів до поїздки в Померки, він, це я сам чув, висував такі аргументи: треба одвідати хворого товариша, показати йому, що він не сам, що всі ми з ним, що справа, за яку він бореться,— і наша справа.

Безперервна організаційна пропасниця Хвильового, з одного боку, і раз на довгий час визначена організаційна форма у Пилипенка. "Плуг" був заснований в березні 1922 року і проіснував з єдиним незмінним

головою Пилипенком до 1932 року, до розпуску всіх організацій. "Плуг" був воістину "Земле моя, всеплодющая мати" 65. Він виростив кадри, які потім, пізніше, заповнили ряди ВУСППу 66, ВАПЛІТЕ, "Молодняка" 67, "Західної України" 68 ще й "Трактора" 69 — була й така письменницька організація. Через "Плуг" пройшли Панч, Усенко 70, Копиленко, Сенченко, Василь Вражливий, Володимир Гжицький 71, Бедзик 72 , Шмигельський 73, Савка Божко 74, Кириленко 75 і багато-багато інших! Ще треба сказати ось що. На початку 20-х років своє помешкання мали, по суті, лише плужани: це величезне напівпідвальне приміщення в Селянському будинку. Тут щотижня відбувалися уславлені плужанські "понеділки". Аудиторії збиралося від 50 до 100 чоловік. От сюди й приходили "понеділкувати" і виступати і неплужани. Зокрема я пам’ятаю в цій аудиторії Павла Григоровича Тичину. Того вечора з читанням свого оповідання виступив Василь Вражливий. Вислухавши, Павло Григорович сказав: "От уже готовий письменник!" У цій же аудиторії з читанням своїх новел з циклу "Сині етюди" виступав, і не раз, Хвильовий. Після одного з таких читань ходячою цитатою стали такі його слова: "А сосни гудуть, гудуть. Чого так сосни гудуть? Ах ви, сосни мої, азіятський край!" 76.

"Плуг" щоразу обновлявся й існував далі. Вели його — Пилипенко, Биковець 77 і чергові висуванці. Незмінним членом "Плуга" був Андрій Васильович Головко 78 й Андрій Панів. Я в "Плузі" перебував з березня 1922 року по серпень 1926 року, коли перейшов у ВАПЛІТЕ.

Михайло Яловий — загадкова людина. Широколиций, привітний, з постійними перескоками в громадському житті. Ось що я про нього писав у 1927 році в "Подорожі до Червонограда": "Михайло Яловий — екс-голова Конградської Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, екс-редактор "Бідноти", екс-редактор "Червоного шляху", екс-президент ВАПЛІТЕ, поет, драматург і романіст, симпатична людина й товариш. В 1917 році він був молоденький студент-медик, кучерявий і гарний, як дівчина. І ми, малеч, школярі, з повагою і тремтінням дивились на нього, перешіптуючись між собою: "Он пішов Миша

Яловий". Зустрів я його в 1924 році в редакції "Червоного шляху". І він уже був не кучерявий, але такий симпатичний, як сім-вісім років тому".

Такий він залишився й пізніше. У "Слові" були свої "колодки", справжні колоди, складені під парканом, якраз проти моїх вікон. І я не раз і не два бачив, як сонячного ранку, вибравшися з кімнати, він сідав сам на ті колодки і грів довго й, очевидно, із задоволенням проти сонечка свою облисілу голову і таке ж велике, завжди чепурно поголене обличчя. Ми з ним були добре знайомі, але "шапочно". Дома я у нього був лише один раз, ще коли ми жили на Басейній вулиці в Харкові (я в номері 20, він — у 22 чи у 18). Я гуляв на тротуарі, повернувшися додому. Він запросив мене зайти — у них співатиме гарна співачка (якщо не помиляюся — Захарченко). З’ясувалося, що він жив в одній квартирі з народним комісаром фінансів УРСР Полозом (ім’я, по батькові забув) 79. Справді, того вечора у них гостювала співачка, гарно співала. Обидва господарі і господиня дому — дружина Полоза, були люб’язні, та я відчував себе не в своїй тарілці і більш до них не заходив. Уявляєте, як воно звучить: якийсь бездарний літератор — богема Сенченко і народний комісар фінансів! Моторошно... Потім ми з Яловим жили в одному будинку — в "Слові". Зустрічалися часто за принципом: "Здоров!" — "Здоров!" — "Як справи?" — "Та нічого..." Кілька разів і я, гуляючи зі своїми малими тоді дітьми, підсідав до нього на колоду. Йому до смаку припала якась модна, десь і колись почута пісенька: "Скоро солнечное лето, чьи-то сбудутся мечты, покупайте у Сюзетты, покупайте у Сюзетты ароматные цветы". Усіх слів він не співав, а тільки повторював безконечно: "Покупайте у Сюзетты, покупайте у Сюзетты ароматные цветы..." Його роман "Золоті лисенята", який вийшов десь, певне, року 1929, я прочитав. Читався він з приємністю, проте сильного враження не залишив. У Хвильового теж була улюблена пісенька: "Шумит ночной Марсель в притоне "Трех бродяг", там пьют мужчины эль, а женщины курят табак. Там жизнь не дорога, любовь опасна там, недаром старый негр там кровь смывает по утрам..." Теж всієї пісні не співав, а тільки ту фразу, яка сьогодні причепилась до пам’яті чи до язика.

Роман його "Вальдшнепи" 80 прочитав увесь. Хто не читав цього твору, той не може скласти повного уявлення про Хвильового. Особливий талант, гострий, витончений. Зміст уже випарувався з голови, залишилося враження: повен світла, неба, Дніпрових просторів (дія відбувалася на лимані). Люди розумні, живі, діють, люблять, страждають. Прочитавши рукопис, я подумав: "Буде великим нещастям для нашої літератури, коли його заборонять". Заборонити його не заборонили, але світу роман не побачив з інших причин: ВАПЛІТЕ припинило своє існування, а з ним і журнал, де він почав друкуватися. Відгуки, які з’явилися після публікування перших розділів роману, я вважаю несправедливими, бо були продиктовані групівщиною, адже було модно лаяти все, що з’являлося з-під пера ваплітян. Лаяли Сенченковий "червоноградський цикл", лаяли п’єси Куліша, навіть "Патетичну сонату" 81, лаяли все, що приносив у видавництва Яновський, у тому числі "Чотири шаблі", і надто — "Вершників" 82.

З Юрієм Яновським у ті роки ми жили поруч на одній площадці. Після родинних конфліктів Григорій Епік розлучився зі своєю першою дружиною. Відбувся обмін. Вона перебралася в квартиру Яновського, а Юрій Іванович оселився в одній з кімнат трикімнатної квартири Епіка. Це на тій-таки площадці, де була й моя квартира. Юрій Яновський був хворовитою людиною. У нього було не все гаразд з нирками. Після трепанації черепа в районі вуха трохи недочував. Був високий, вродливий, страшенно працьовитий, однолюб, з вишуканим смаком, тонким розумом. Роки 1933—1937 були жахливі, він відсторонився від того, що діялося навколо, дотримувався однієї філософії — працювати, працювати, працювати. "Вершники" він написав у ті страшні роки і був битий за те...

Жив у ті часи такий собі письменник Іван Улянович Кириленко, людина одверта, по-своєму чесна, але малописьменна, до того ж украй зіпсована владою. Він колись працював секретарем Г. І. Петровського, потім на відповідальних посадах у редакціях, нарешті став одним із лідерів ВУСППу. Я з ним був знайомий ще з найдавніших плужанських часів, були на "ти", провели разом не одну годину. Десь на початку 30-х

років, якось зустрівшися, ми за давнім звичаєм розговорилися. Він саме був на вершині адміністративного успіху і аж цвів од задоволення. Почали розмовляти про силу влади, про її принаду, про втіху до запаморочення, яку вона дає. Я, пам’ятаю, спитав: "А як ти себе почуваєш, не забув іще про те, як ходити ногами по грішній землі, простою людиною, без чинів і звання?" І він відповів: "Не уявляю такого життя. Мені або бути при владі, або не жити!" Сильно і чесно сказано. От оцей Іван Улянович і був однією з вищих інстанцій, над Яновським зокрема. Він осудив його чарівну поему "Чотири шаблі", кидав громи й блискавиці на "Вершників". "Знаємо, які це вершники! Віддайся їм на волю, то й завезуть, знаємо куди!" З гарної, чулої людини виробився чиновник, кар’єрист, якому було байдуже до літератури, якому було начхати на все, тобто якому, щоб утриматися на своїх позиціях, потрібно було увесь час чхати на все, гримати, виявляти пильність, тобто раз у раз брехати, зводити наклепи. Без цього утриматися на своїй адміністративній вершині він не міг, його збили б звідти інші, меткіші, енергійніші, отакі, як Ілько Стебун 83. І він молотив направо-наліво, заробляв свою посаду, уніформу, становище. Любив Юрій Іванович гарно вдягатися, носив красиві черевики і не міг писати на абиякому папері, абияким пером, абияким чорнилом. Він ходив по місту з магазина в магазин, підбирав якісний папір вищих марок, підбирав такі пера, щоб не видирали з паперу жодної ворсинки. Одна зволожена ворсинка — і сторінка зіпсована, Яновський викидав її і заміняв новою. Сторінка повинна бути як дзеркало. Писав непохапливо, літери виводив, ставив їх одну біля одної, одну в одну! Любив атрамент (тоді так говорили) не хімічний, а зелений — "алізариновий"! Стіл, як і в Смолича та Йогансена, був вільний від всякого роду інтелігентської зайвиші — розгорнутих рокописів, недочитаних книжок, читаних і нечитаних газет. Чистота, як у Миколи Гуровича Куліша, і дзеркальний блиск! Ховав у шухлядку рукопис, навіть коли заходив я! Найкращі дні наших зустрічей припадали на той час, коли він працював на Одеській кінофабриці 84. Вій був закоханий в цю кінофабрику, закоханий у Довженка 85, у директора тієї кінофабрики, якогось відчайдушно прекрасного матроса, розумного, благородного, чулого. Сам він тоді писав перший свій великий твір 86. Приїхавши з Одеси в Харків, спинявся у мене, і ми

чимало провели чарівних годин за дружніми розмовами. Товаришували й пізніше. Життя розвело нас: я до війни залишався жити в Харкові, він зумів переїхати в Київ. А час, як відстань, точніше, відстань, як час, послаблює зв’язки, близьке далеким, затуманеним стає. Зустрічі наші в Києві здебільшого безрадісні були, нас продовжували молотити, за традицією, то одного, то другого, а то й обох разом. Нарешті він був зазнав тріумфу, та не навтішався спокоєм і змогою спокійно працювати. Вся напруга довгих літ, коли його молотили, якось, сконденсувавшись, з страшною силою вдарила по серцю. Воно не витримало, і Юрій Іванович в розквіті сили пішов у небуття.

"Знаємо, які то вершники!" — згадав цю кириленківську фразу, і в уяві постали інші часи, пов’язані з 47-м роком, коли Каганович докладав всіх сил повторити тридцять сьомий рік на Україні ще раз. Він, як звір, накинувся на Сенченка, Рильського, Яновського. За розпорядженням, т[ак] з[ваний] вересневий пленум СПУ три дні підряд трощив ту трійню. Та сатрапові здалося, що трощили мало й не так. На другий чи третій день після того пленуму він зібрав у приміщенні ЦК збори київської інтелігенції, де він знову громив, гримав, молотив найбільше Юрія Івановича і його роман "Жива вода" 87. Нарешті скрикнув на адресу критиків Яновського: "Хіба так критикують?! Я вам покажу, як слід це робити! Іване Дмитровичу (це до Назаренка 88), візьміть на столі в мене примірник роману!" Ух, як же чкурнув Іван Дмитрович! Я думаю, йому й зараз соромно згадати, як він побіг трюхачка, не пішов, а побіг трюхачка через сцену в кабінет Кагановича. Не знаю, як іншим, а мені було й соромно за Назаренка, і кривдно — адже ж це секретар нашого українського ЦК! Так ото він побіг і через мить тим же самим способом повернувся назад. Каганович узяв книжку, розгорнув її, знайшов потрібний абзац, почав читати. В абзаці йшлося про те, що надійшла весна, що війнули теплі вітри і з вирію почали повертатися журавлі. (Чи, може, навпаки було, може — осінь прийшла і ті журавлі зібралися в ірій; не пам’ятаю уже, а книжки звіритися нема під руками.) Прочитав цей "страшний" абзац Каганович, одвів руку, скрикнув: "Чули про журавлів? Знаємо, які це журавлі!" На вищому і на нижчому щаблях тієї пекельної

машини жили одними думками і висловлювалися одними й тими самими формулами: "Знаємо, які вершники! Знаємо, які журавлі!"

Між іншим, з тією критикою Кагановича стався конфуз. Розмахнувся рубонути, а коли почав рубати, забракло уміння. Поступово нахабний брутальний тон обернувся на якесь невиразне белькотіння, сатрап не натренований був аналізувати літературні твори, заздалегідь же не звелів холуям підготувати текст виступу і тепер не знав, що казати. Відбувався якимись дешевенькими беззмістовними загальниками.

Сумний спогад.

Василь Вражливий. Справжнє прізвище Штанько.

Не пам’ятаю, де він узявся у нас на Басейній, 20. Але на якийсь час там прижився; оселився, мабуть, після того, як Олександр Іванович, одружившися, перейшов до жінки. Симпатичний, гарний хлопець. Мав ліричний роман з Наталією Львівною Забілою 89, яку підносив до неба. Звали всі його Вася. Та він мав власну вдачу. В плужанській богемі, якщо можна так сказати, не затримався. Десь познайомився з працівниками Державного видавництва України, влаштувався там на роботу, оволодіваючи мистецтвом редактора української мови. Гарно одягся, десь знайшов собі людську квартиру, гарну, ба навіть чарівну дівчину Льолю (може, Лялю?), одружилися і зажили у своїй власній кімнатці. Народили дочку Мар’яну. Пізніше разом з усіма перейшов жити в "Слово", зайняв там квартиру в тому крилі, яке виходило південними вікнами до моїх північних. Поставив собі завдання оволодіти французькою мовою. Найняв учителя і відразу взявся з ним за роман французького письменника Лесажа "Гриць Безп’ятий" 90 ("Хромой бес", як був перекладений кимось російською мовою). Вивчав отак мову і перекладав, наполегливо і продуктивно. У родинному житті у нього створилися труднощі. Спочатку він чомусь каверзував, позирав начебто в бік одеських кіноартисток. Льоля-Ляля ревнувала, плакала, страждала. Неймовірно миле вродливе створіння. Вася стояв супроти сліз і благань її як кам’яний мур. І де в нього витримка така взялася! І

Ляля-Льоля відомстила за все це. Поїхала на південь, на курорт, і звідти вже до Василя не повернулася. Зостався він вдвох з Мар’янкою, яка час від часу їздила в гості до матері в Ленінград. Був він гарний письменник, ініціативний. Сподобались йому чомусь Каспій, прикаспійські простори, він і поїхав туди на розглядини. Захопився підготовкою у тому краю до видобутку нафти, написав дуже гарний свіжий роман, який, коли не помиляюся, називався "Эмба Нефть" чи "Емба Нафта" 91. Але роман вийшов уже в тяжку пору, коли кривавий собака Сталін дірвався до влади, позагризав усіх своїх можливих супротивників і почав винищувати всіх можливих, гаданих супротивників. Робилося все це в обстановці тяжкого фізичного й морального терору. Він був винахідливий. Винаходив все нові й нові демагогічні гасла, всі свої нові кошмарні злочини провадив під прапором боротьби з ворогами народу. Кінець кінцем і сам народ був оголошений "ворогом народу", і, щоб поквитатися із ним, кривавий кат організував два голоди на Україні і в південних районах Росії, на Кубані і в Казахстані . Протягом років 1934—1938 по Україні, по її містах і селах, гуркотіли спеціальні тюремні машини, т [ак] з [вані] "чорні ворони", хапали свої жертви. Хто потрапляв туди, як правило, назад не повертався. Заарештованих морили голодом, піддавали страшним тортурам, розстрілювали тисячами і десятками тисяч із кулеметів, топили в старих баржах у Білому морі, біля берегів Соловецького монастиря 93. Зокрема там були потоплені Григорій Епік, геніальний наш драматург Микола Куліш, видатний режисер Лесь Курбас 94. Топили їх в інших північних і далекосхідних морях. Десятки, сотні тисяч людей, і все це — вороги народу!

У цей час якісь провокаційні сили організували переїзд західноукраїнської інтелігенції з Польщі в Радянський Союз. Це була сталінська диверсія. Він давно носився з думкою переселити українців у Сибір *, а інтелігенцію її винищити. І ось в середині тридцятих років взявся за здійснення своєї програми. Обдурені провокаторами, з Галичини на Україну, зокрема в Харків, переїхала ціла група західноукраїнських інтелігентів і літераторів. Серед них — Василь

Бобинський 95 з жінкою і дітьми і відомий письменник Антін Крушельницький зі своїми двома дорослими синами 96. І сотні інших.

Після того, як Василь Вражливий розлучився з жінкою, у нього вивільнилася одна кімната, де й оселився з синами Антін Крушельницький. Сталінські "чорні ворони" розправилися з Крушельницькими, тоді прискіпалися до Вражливого. Вони завжди знаходили привід для розправи. А тут і ламати голову довго не доводилося, бо, бачте, Василь Вражливий організував на своїй квартирі явочний пункт для шпигунів і диверсантів. І молодої людини, чудового письменника, свіжу, благородну, творчу людину було знищено. Взяли, і звідти він, як і десятки та сотні тисяч інших, не повернувся. Де вони його діли: чи голодом заморили, чи розстріляли з кулеметів, чи потопили в старій баржі — хто про це знає?

Богема. Що таке богема в умовах 20-х років? Це хлопці, які, надрукувавши раз якогось віршика, відчули себе вільними художниками, які живуть життям, вищим понад усякі контори й подібне. До таких людей в ті роки належав і я. Щоправда, не можна сказати, що я уникав праці. Я пробував працювати на багатьох фронтах і щоразу зривався в богему. Особливо наполегливо я намагався зачепитися за роботу на початку свого переїзду в Харків. Тут я працював продавцем книг б нововідкритій книгарні Селянського будинку, бібліотекарем в одному з харківських воєнних госпіталів, учителем в початковій школі, викладачем української мови у клубі — і ніде не втримувався. Причина — брак кваліфікації, освіти, знань, крім одного випадку — праці в книгарні. Це було либонь на переході з 21 на 22 рік чи, може, на 23 рік. Робота тут була мені посильна й цікава. Я жив серед книжок, а книжки любив. Але тут зі мною

* Про це в засекреченій доповіді на XX з’їзді говорив М. С. Хрущов. Доповідь ця тоді ж, в 1956 р., була прилюдно прочитана в приміщенні Спілки письменників. Я був присутній на читанні.

Сталася одна біда: в цей час, певне, від поганого харчування, на мене напала якась хвороба сонливості. Надходила дванадцята година дня, і на мене налягав сон, ламав, хилив, вибивав з колії. Я засипав за стойкою, ховався в різні кутки, опускався б підвал, був там хід у підвал. А робочий день же довгий, без кінця. Кінець кінцем я знемігся знемагатися з собою і пішов з роботи в госпіталь, бібліотекарем. Попрацював два-три місяці, і госпіталь закрився. Української мови я ніде й ніколи не вивчав. Розмовної мови навчився від матері, сякої-такої літературної навчився від тих книжок, які потрапляли мені в руки. Грамоти української мови я не вивчав ніколи, із словником поводитися не міг. Знайшлися добрі люди, улаштували в робітничий клуб провадити роботу в гуртку української мови. Пішов я туди раз-другий, зіткнувся з людьми, які мову знали краще й глибше за мене, раз-два зрізався, довелося тікати. Утік із початкової школи. Перед тим я рік працював в с. Наталине, у себе дома. Працювати там було чудово! Діти хороші, дисципліна, тишина в класах; не тільки ти їх слухаєш, а й тебе слухають. І ось пішов я учителем у Журавлівську школу, в Харкові. Зайшов у клас — і волосся сторч стало! В класі — хаос! Хлопці й дівчата що хочуть, те й роблять: бігають в проходах, стрибають з парти на парту, вилазять на підвіконники, милуються з вікна Журавлівською, кричать, галасують, на вчителя — жодної уваги. Змагався я з цим класом днів шість, нічого зробити не міг путнього, а не взявши клас у руки, вчителювати неможливо. І мусив тікати! Так зостався без роботи і записався в літературну богему.

З одинадцятої години почавши, обходив видавництва, газети, знайомих журналістів — співробітників цих газет. А цього дива — газет, редакцій — було небагато: "Селянська правда" 97 і "Плуг" 98 — там і товкся. Знайшлося ще кілька таких, викинутих з життя. Ми скуповували на дві-три години ті бідолашні редакції, перетворювали їх, сказати б, на денний клуб. Промишляв різною писаниною. На все є попит, на писанину теж. Отож і животів з тієї писанини. Нарешті добрі люди влаштували в товариство Українського Червоного Хреста 99. Там Ієремія Айзеншток почав видавати якийсь "Бюлетень УЧХ" 100. Мене й упхнули у той бюлетень. Тут я чесно намагався їсти свій хліб, просиджував довгі

години в редакції, організовував якийсь матеріал, сам багато писав. Мені в той час було 22—23 роки. Знав я мало, про що писати, не знав, підказати було нікому. Витратив величезну кількість енергії казна на що. Безславно закінчився і цей шмат життя. Куди йти? В богему! А на богемну силу попит завжди є. "Чуєте, дуже потрібний нам матеріал до Восьмого березня. Напишете?" А там наставав День МОПРу 101, День учителя, піонера, робфаківця... Під ці дати газети відводили клаптик білого місця, туди й кидалася, як на штурм, богема! Був один такий час у розвитку преси й біляпресової богеми, що редакції перетворювалися мало не на форуми. Вони кишіли богемою і дисциплінованими добрими людьми. До богеми певний час належали, крім Сенченка, ще й Хвильовий і Сосюра 102, Яловий і Копиленко, Йогансен і чимало інших людей. Побачити редакцію без суспільності було неможливо. Повно людей завжди було і в "Селянській правді", і в "Вістях", і в "Плузі", і в "Червоному шляху" 103, і в редакціях комбінату "Радянське село" 104 і "Український робітник" 105. Років через кілька ця мода вивелася. І мені було дивно по тому зайти в редакцію і нікого там не зустріти, уе побачити, крім потрібного редакційного працівника.

Додаток. Хвильового, Ялового й Сосюру зарахував до богеми не тому, що вони заповнювали білі місця на шпальтах газет, а тому, що ходили по місту раз у раз вільними художниками. Для заповнення білих плям були інші.

Своєю вдачею, своїм характером до богеми не міг належати в першу чергу організований до десятих часток години Юрій Смолич, Петро Панч, Павло Тичина, Григорій Епік, надто Іван Данилович Дніпровський 106. Майже в усіх, кого тут згадано, були перескоки в роботі. У Панча — ніколи! В Івана Даниловича Дніпровського — ніколи.

Приїхавши в Харків, він став на роботу в Головліті і там працював до останньої змоги. Цю змогу забрала в нього страшна хвороба — туберкульоз горла. Випадало так, що ми жили близько один від одного. Спочатку на Чернишевській — будинків через 10—15, потім у "Слові". У нього була дуже привітна й мила дружина Пилинська Марія Михайлівна

107, її сестра, яку ми Своїнкою (свояченицею) називали. В тому ж будинку жив і Гордій Максимович Коцюба 108. Уславився Іван Данилович своєю п’єсою "Яблуневий полон" 109, яка тоді йшла чи не в усіх театрах республіки. Я ходив, бачив виставу. Зміст забув. Значно сильніше, ба навіть дуже сильне враження на мене справила проза Івана Даниловича, зокрема пам’ятаю добре його велике оповідання "Долина угрів" 110, написане з великою художньою силою, в своєрідній манері. Так, як він, ніхто не писав, щоправда, щось неначе паралель якусь можна провести між такими психологічно насиченими творами Хвильового, як "Я" й "Мати" 111. Це був видатний художник. Можливо, заважала йому надмірна скромність і вимогливість до себе, а можливо, й хвороба — глухий кашель не залишав його з перших днів нашого знайомства десь у середині 20-х років. Так ось Іван Данилович був зразком організованої людини: мав завжди постійну роботу, яка й уберегла його від принад богемного життя. Одного разу я в якійсь справі зайшов у Головліт, побачив там Івана Даниловича, він переносив якісь пакунки з книгами. Одвідував його під час хвороби. Хвороба ускладнилась, їсти він міг лише з трудом, якось так прихитряючись вигнути голову, щоб не було боляче ковтати. Хворів і працював.

Мій переїзд на роботу в Луганськ розлучив нас. Коли я повернувся в 1934 році додому, Івана Даниловича вже не було серед живих. Цікаво було б зараз перечитати його прозу — яке враження вона справила б на мене? Свого часу, саме в 20-х роках, мені здавалося, що краще за нього писав у прозі лише один письменник — сам Микола Григорович Хвильовий. Марія Михайлівна водила мене на могилу Івана Даниловича. Поховано його десь поблизу від Хвильового. Це був строгий, вимогливий художник.

Петро Панч. Ніколи до богеми не належав і належати не міг.

КОПИЛЕНКІВСЬКИЙ СОБАКА

У другій половині 20-х років повелася серед літераторів мода на мисливських собак. Собак мали Остап Вишня, Микола Гурович Куліш,

Хвильовий, Йогансен,— мовиться про мисливських собак. Мав собаку й Досвітній. Завівся собакою і Олександр Іванович Копиленко. Собачими ідеологами були Вишня й Досвітній. У них були величезні зв’язки в собачому світі, вони знали всіх власників породистих собак у Харкові, знали всіх єгерів. А єгер — це не абищо! Єгер — це академія для собачого покоління. Від єгеря залежить — бути цуценяті мисливським собакою чи ні. Отож на мисливському обрії в Харкові з’явилося кілька єгерських зірок і то першої величини. Я знав й імена їх, та за стільки часу забулося. Отож "особачитися" вирішив і Олександр Іванович.

Придбав щеня, віддав його славнозвісному єгереві з Холодної гори Євтушенкові, чи що, аби той з маленького цуценяти жіночого роду зробив першокласну мисливську Діану. І той узявся. Весну й літо провела Діанка в собачому отому єгерському інституті. Восени, одержавши належний диплом, повернулася Діана додому. "Чудово! — вигукнув Олександр Іванович.— У ближчу неділю й поїдемо на Заячі Хутори подивитися, що і як". Ранок був чудесний, птиці того літа було багато, переліт — кращого й не треба! Засів Олександр Іванович, як годиться, і коли крижень вихопився з-за кущів очерету, прицілився і пальнув. Крижень в повітрі перекинувся і млинком упав за потічком в траву. Діана була свідком події. Тож коли крижак завертівся в повітрі, вона кинулася через потічок і з’явилася там одночасно із крижнем. "От молодець!" — схвалив її акцію Олександр Іванович і наказав нести сюди. Отут і з’ясувалися всі особливості євтушенківської собачої академії. Діанка підвела свою граціозну голівку, глипнула цікаво в бік господаря, підхопила під крильце крижака і сховалася з ним під кущем. Олександру Івановичу чути було, як там затріщали качині кістки, і ще побачив він пуховий димок над травою. Олександр Іванович, як відомо, був людиною гарячою. Тож скипів одразу, клацнув затвором, націлився з обох стволів на Діанку, та не випалив: був м’який, рука не підвелася. Зітхнув — і почвалав додому.

Тієї осені можна було виїжджати стріляти качок на Чернігівщину. Мода,— проти моди, звісно, не попреш. Упіймався на моду й Олександр Іванович. І ось він на Чернігівщині, точніше — в селі Корчі, ще точніше —

в мисливського батька,— були тоді такі,— Квача Петра Сидоровича. Три дні мандрував між озерами й болотами, втішався Олександр Іванович і, навтішавшися, поїхав додому, в Харків. А Діанка? Отут і розкрився увесь хитроумний хід Олександра Івановича. Діанки він не взяв із собою додому, Діанку залишив на просторах чернігівських заплавних угідь. У поїзді витер лоба, перехрестився: "Ну, слава богу, здихався чорта!" Заліз на полицю і заснув безтривожним сном. Наївний лірик! Ти ж не знав вдачі мисливського батька Квача Петра Сидоровича. Почекавши тиждень і побачивши, що Олександр Іванович не повертається за своїм добром, він сказав у серці своєму: "Не йде гора до Магомета, то Магомет поспішить до гори!"

І поспішив. В Харкові знайшов потрібну адресу, подзвонив. Визирнув Олександр Іванович і — в непритомність! Та що поробиш, роль треба грати — роль вдячного люб’язного господаря. А Квач Петро Сидорович каже: "Оце за квитки сюди й назад для мене — тридцять карбованців. За квиток для Діани в один кінець — п’ятнадцять карбованців. Разом — сорок п’ять. За прохарчування Діанки — за десять днів по п’ять карбованців, за день — ще п’ятдесят, за клопіт біля неї — десять карбованців, а разом — сто п’ять. Зійдемося на рівній сумі: сто карбованців, Олександре Івановичу!"

Бачили б ви того дня Олександрія Івановича!

4 березня 1970 р.

ДІВЧИНА "ПРИ" (КОМУСЬ)

Була така і у нас в Харкові, звали її Віра. Мала 18 років, була закінчена аферистка без скидки на літа. Була "при" Йогансенові, Копиленкові, Слісаренкові 112, Седлярові 113. Закінчила своє "при" при Юрію Корнійовичу, але вже не як коханка, як самородок з безоднею всяких талантів, в тому числі й художнього; нібито артистично володіла пензлем, малювала шедеври. Юрій Корнійович ввів її в свою родину,

зачарувала вона не лише господаря, а й господиню. При зустрічі Ада казала: "Така талановита, така талановита! У нас он її ескіз — всі, хто бачить,— захоплюються!"

Я тоді ще не дружив з Ю [рієм] К [орнійовичем], дома тоді в нього не бував, то й шедевру не бачив. Ну от, думали-думали Смоличі, що робити з талантом, підказала сама Віра: "Мені б у Москву, там би я вступила в художній заклад і знайшла б свою дорогу!" Це була чудова пропозиція, знайшли Смоличі кошти, вирядили художню зірку в Москву. Успіхи її в Москві були не менш блискучі, ніж в Харкові. Тільки від них не поривало Юрія Корнійовича на захоплені вигуки "браво". На гроші, які фамілія Смоличів асигнувала їй на навчання, Віра улаштувала собі життя в своєму стилі, і в Харків полетіли імена її чергових патронів. Незабаром Смоличі вже зовсім перестали розмовляти на тему феєричних Віриних талантів. Згодом стихли і московські новини. Віри не стало, мов провалилась крізь землю. Пізніше з’ясувалось — стала Віра матір’ю, та от біда, не могла уявити, сердечна, від кого ж! Опинилася в Харкові. Юрій Корнійович одвідав її — жила вона в матері. Про ці одвідини тоді ж і розказав мені. Розмовляв з матір’ю на нейтральні теми, Віра сиділа біля дитини, дивилася через голови і — Юрія Корнійовича не бачила.

З березня 1970 р.

ХВИЛЬОВИЙ ПРОТИ КОРЯКА...

Видираю з пам’яті:

Коли ж його "візьмуть в роботу",

О скільки вереску і крику!

— Реакція! Проти голоти!

— Я вас в ЧК 114! Я вас у пику!

Коли б його була ще й сила,

Він дійсно б так "обтяпав діло".

(Цитую по пам’яті. Перші рядки забув.)

Епіграма ця написана десь чи не в 1923 році і надрукована в якомусь тонесенькому тогочасному виданнячкові, в назві якого фігурувало, наскільки пам’ятаю, слово "федерація". Там був, здається, надрукований і якийсь мій віршик 115.

Що Коряк був донощик — про це всі знали. Сам розповідав, як зустрів когось на вулиці і одразу ж побіг в ЧК доносити. Щодо пики. То сам я був свідком кулачної розправи Коряка над Валеріаном Поліщуком. Було десь взимку з 1921 на 1922 рік. Ні "Плуга", ні "Гарту" ще не було. А письменники вже були. Збиралися вони в приміщенні газети "Вісті", точніше, в колишньому приміщенні невеличкої, так званої домової церкви, яку в свій час побудував Юзефович для робітників своєї друкарні. Був цей Юзефович власником великої і популярної до революції газети "Южный край" 115а. У приміщенні було холодно, бо воно не опалювалося, як і багато приміщень того часу. Сиділи у ньому у верхньому одягу. Микола Хвильовий у нужденній солдатській шинельці і солдатській потертій вушанці. Йогансен — тоді він був ще Михайлом, Майком став набагато пізніше, теж у солдатській шинелі, у величезній папасі. На цих зборах бачив ще Михайла Доленга, вже згаданого Коряка і згаданого Валеріана Поліщука. У зовнішньому вигляді Коряка було щось мишаче чи крисяче. Можливо, цього вигляду надавав йому довгий ніс. Але був це талановитий промовець, талановитий журналіст-імпресіоніст. Слухати його було приємно та й корисно. Поліщук був красень, юнак з відкритим красивим обличчям, красивим лобом, можливо, таким був в молодих літах Борис Дмитрович Грінченко. Поліщук постійно горів, постійно витав у хмарах якихось нових ідей. Він навчав молодь, хоч сам був юнаком: "Не пишіть так, як Шевченко", і сам дотримувався цього правила, і не писав так, як Франко 116, Леся

Українка 117, і, зрозуміло, не так, як його ровесники — Володимир Сосюра і тим більше Павло Тичина.

З Сосюрою у Валеріана були якісь непорозуміння із-за дівчат. Я сам чув від Сосюри, як Сосюра начебто надавав Валеріанові за якусь дівчину. Так це було чи ні — Валеріан про це мовчав. Він взагалі був не дріб’язковий і не любив змішувати громадське з інтимним. Про громадське ж кричав, виступав з промовами, поемами, ліричними віршами, думами, про своє особисте не ділився навіть з друзями. Він тут був чистий, непорочний. Сосюра — той, навпаки, не крився; про що у віршах писав, про це розповідав і в розмовах з приятелями, завжди з пікантними подробицями...

Ще на тих вечорах у холодній домовій церкві Юзефовича побачив тепер зовсім і наглухо забутого Геца 118. Він працював у якомусь видавництві і незабаром загинув, якщо не помиляюся, потрапивши на Московській вулиці під колеса трамвая разом із п'яним візником чи критиком — не знаю. Може, просто любителем рідного слова. Після нього залишилася дружина, яка до останнього часу працювала у наших видавництвах перекладачкою і літредактором.

Приходили на вечірки ще якісь люди, всього десятка зо два, але хто саме — не пам’ятаю. Так ось сидів я на одній з таких вечірок у тій холодній церкві, слухав захоплено виступи промовців,— не пам’ятаю вже кого саме,— аж враз почув біля себе якісь викрики, якийсь гвалт. Глянув і побачив розлюченого Коряка. Він стояв лицем до Валеріана Поліщука і молотив його по голові своїми маленькими кулачками. Валеріан сидів на лаві, закривши голову руками. Шквал як швидко налетів, так швидко й згас. Коряк похапцем вискочив з приміщення. Поліщук залишився сидіти. Сидів і тихо плакав, як хлопчик. За що побились — не пам’ятаю. Тоді ще був мало знайомий з цими людьми і не насмілився розпитати. А потім — забулося. Коли вже згадалося, то про Поліщука напишу дещо. Жили в Харкові дві сестри Конухес — Ліка і Олена, Єлена, Єлька, яку пізніше Валеріан перехрестив на Йолку. Ліка належала до тодішньої партійної еліти; щодо Йолки — не знаю,

здається, вона взагалі була позапартійна. Ліка була дуже гарненька. За нею упадали так само елітовані хлопці, пам’ятаю зокрема Озерського 119 — згодом став громадським діячем, був і директором об’єднаних видавництв десь на початку тридцятих років. Так от Валеріан почав теж в ту дводівчачу родину ходити. Закохався, та не в одну котрусь, а в обох відразу, виходить, дуже серденько мав. А вони взяли та й теж у Валеріана закохалися. Що робити! Міркували, міркували і вирішили побудувати нову сім’ю, якої світ ще не бачив, де при однім чоловіку було б аж дві жінки. Такі чудеса траплялися у ті роки. Як надумали, так і зробили. Поженилися і почали втрьох жити однією сім’єю. З Валеріаном я був добре знайомий, але до нього ніколи не ходив на квартиру, не бачив, як воно там і що. Проте дещо мені розповідав сам Валеріан. Перекажу нашу розмову на цю лоскотливу тему, як вона мені запам’яталася.

— Ну, розкажи, як же ж воно все-таки живеться з двома жінками разом?

Відповідає:

— Річ це не проста! Страшенно складний механізм! Всі почуття, всі рухи, слова, вираз обличчя треба поділяти між ними на абсолютних аптекарських терезах!

Скільки тривав цей союз одного з двома, не пам’ятаю, здається, слід його обчислювати роками, можливо, рік, два, три. З одного боку, начебто й чимало часу, з другого — й не довго. Триєдина сім’я все ж таки була неприроднім, штучним побудуванням. Розпалася вона так. Маловродлива Йолка вирішила дати сестрі справжній бій із застосуванням наймогутніших аргументів. Вона завагітніла. Це був відчайдушно сміливий крок. Красуня Лічка злякалася приймати такий виклик і, бувши мудрою дівчиною, вирішила тікати від цієї пастки, поки жива-здорова. І втекла. Виїхала в Москву. Там погуляла щось недовго та й вийшла собі заміж — одна за одного. Від Йолі у Валеріана народився красень-син — Марко. Після арешту Валеріана (1934 р.) сім’я його

виїхала у Москву до Ліки. Там той хлопчик і виріс без батька, в чужій хаті, без батьківської ласки, а Валеріан був добрим батьком. Сестри докладали всіх зусиль, щоб вигодувати дітей, поставити їх на ноги. Вдарила війна. Хлопця мобілізували на фронт. Додому він не повернувся.

У двадцятих роках там-таки, в Харкові, мав місце ще один аналогічний факт. Жив там і діяв один з перших міністрів радянського уряду на Україні — ще до створення Союзу — Левко Ковалів 120. Я знав його трохи. В середині двадцятих років, залишивши своє міністерське крісло, він зайнявся журналістикою, заснував універсальний ілюстрований журнал "УЖ" 121, був його першим редактором. Багато гарного про нього мені говорили Юрій Смолич, який працював у тому ж самому журналі, і Михайло Йогансен. Так ось у цього Левка Коваліва був друг, прізвище його я забув. Дружили вони дружили і вирішили вдвох оженитися на своїй сусідці по квартирі. Знав я й ім’я, і прізвище цієї щасливої жінки, та теж забув. Тріумвірат цей тривав досить довго. Здається, загинув після арешту Коваліва на початку тридцятих років. Жінку ту я знав, хоч і не був знайомий, але бачив її кілька разів — то на концертах, то в Будинку Блакитного, то в театрі. Жінка як жінка. Видно, мила, симпатична, але не красуня, тим більше не писана красуня.

Експерименти! Еге ж.

Як суспільство дивилося на ті тріумвірати?

Тоді було чимало усяких спроб: жили, вірили в нове, в краще майбутнє. Самі по собі і Валеріан, і Ковалів були чисті, благородні люди, і їхні спроби тіні ніякої на них не накинули і не накидали.

10 жовтня 1969 р. 122

ЩЕ.

ХВИЛЬОВИЙ ПРОТИ КОРЯКА

Казав, і це, здається, було й надруковано: "У Коряка дві душі: одна кошача, друга заяча". І це все ще в 1922 чи 23 році!

Ще на тих зборах в церкві Юзефовича бував А. Лейтес 123. Любив, видно, яєчню і ходив майже завжди з слідами жовтка на губах.

Була в ті роки ще така письменниця Софієва-Левітіна, здається, Софія. Це прототип Свині в одному з ранніх оповідань Хвильового 124.

Мав Хвильовий у ті роки власну теорію про два типи революціонерів. Один тип — романтики. Історія їх випихає на перші місця в моменти, коли точаться бої, ревуть гармати, коли руху набрали мільйонні маси народу. Оця колотнеча і є рідна стихія революціонера-романтика. До цієї групи Хвильовий зараховував і себе.

Гармати стихають, гуркіт колотнечі зникає, настають пореволюційні будні. Дні мук, терзань і страждань для романтиків. Вони не знаходять місця в буденщині.

Тоді історія висуває нові лави діячів — господарів буденного дня. Обидві групи непримиренні.

Пригадуються популярні в свій час вирази із оповідань і віршів Хвильового. Ми любили приказувати один одному ("ми" — молодь того часу): "А сосни гудуть, гудуть! Чого так сосни гудуть? Ех, ви, сосни мої, азіятський край!"

"Дзвонар... а дзвони замело..." Забув, може, пригадаю пізніше.

Прийдеш до мене холодна, вечірня,

Де метелить, метелить одуванчика пух,

І запахне пожаром в далеких алеях,

І тебе я на возі, мій друг, спом’яну 125.

У будень мав сіре якесь, майже непривабне арештантське обличчя. Коли мозок спав, то і вся його істота скніла, і, дивлячись на цього дрібненького чоловічка, завжди абияк одягненого, не можна було і уявити, що з ним стане, коли серця діткнеться святий вогонь неспокою. Перед нами ставала зовсім інша людина, красива, з навдивовижу виразним обличчям, з чорними іскристими очима. Брови чорні, звичайно погнуті, розліталися на всі боки. Видно було, що воістину божественний глагол — його стихія. Ось тоді вибухали дискусії, багаті, змістовні, красиві.

Є люди дивної організації. От як Володя Сосюра. Поет це був, без сумніву, геніальний, і ніхто, крім Миколи Куліша, не міг так брати слухачів в свої руки, як Володимир, Володя Сосюра. Та ось він встряє у спірку. Його вихідна позиція: А не є Б. Тим часом опонент зробив блискучий хід, кинув сніп фейєрверочних аргументів, і Володя вже гукає у захваті: "А так, так! Так я ж і говорив, що А тотожне значенню Б".

У Хвильового навпаки. Чим яскравіший фейєрверк доказів у його опонента, тим гарячіше починає працювать його мозок. Така дискусія відбулась, між іншим, і після прем'єри п’єси Миколи Куліша "Мина Мазайло" 126. Слабким пунктом п’єси я вважав те, що зміст її надто прив’язаний до інтересів однієї країни. Хай мовні проблеми, порушені автором, є пекуче актуальними на Україні. А поза нею? Як їх сприймуть десь за кордонами нашої землі?

Я мав на увазі такі європейські країни, як Франція, Англія, Німеччина. І мені здавалося, що мої аргументи неспростовні, здавалося, що загнав я свого супротивника в глухий кут. Та він стих лише на одну мить. Ось

брови його крилами розлетілись, очі засвітилися, мовби сипнули іскрами. В наступну мить він уже йшов у атаку. Хай Європа, Франція, Англія. Так! А хіба ж світ починається і закінчується Європою? А ви можете мені сказати, яке враження п’єси Миколи Гуровича може справити в Єгипті, Алжірі, в Марокко, в Індії, в інших колоніальних країнах?

Час той був неспокійний. В Алжірі і в Марокко точилися війни, спалахували повстання, трусило у визвольній лихоманці Єгипет... 127

Що я міг сказати супроти цього, коли світ потрясали національно-визвольні змагання колоніальних поневолених народів? І справді, як знати, як би в тих умовах прозвучала ця п’єса геніального Миколи Гуровича?!

Був фаталіст. Твердо знав, що загине тринадцятого числа. Мав колосальну інтуїцію. Акції по колективізації країни своїми масштабами повинні були захопити його. Прийшов час знести з обличчя землі тисячолітні копиці мужицького гною. І Хвильовий начебто ожив. Зв’язався з газетами, подався у відрядження, був свідком потрясаючих картин. Пам’ятаю, після однієї такої чергової поїздки хтось із компаньйонів по поїздці, здається, Епік Григорій, захоплено розповідав про апокаліптичну картину спалення на вигоні церковного устаткування — аналоїв, престолів, хоругов, ікон, іконостасу і василькових віничків, якими священик обпорскував парафіян свяченою водою. Гриць запалювався. Горів. Хвильовий сидів блідий, зосереджений, дивився кудись через голови. Вигляд такий був у нього, немовби спинився над безоднею. І вже більше не їздив. До цієї теми не повертався.

Він взагалі любив випити. З друзями, щоб було весело, людно, з гомоном, з піснями. Але випивав від нагоди до нагоди, від іменин до хрестин.

То колись. А тепер: була нагода випити в громаді — пив у громаді, не було такої нагоди — випивав сам і все розстібав комір сорочки, немов йому душно було. Бачили, як він п’яний спав на території Шатилівської лікарні під парканом. Насувалася зима з 1932 на 1933 страшний рік. Вулиці міста заполонили постаті охлялих, голодних людей, які тинялися від будинку до будинку, рилися в смітниках, сідали відпочити під парканами, і більшість їх там і знаходили вічний відпочинок. Хвильовий посірів, став маленький, поводився, як загнаний звірок. Жив у присмерку; коли ж з’являлась якась спромога — улаштовував цілонічні бучі, оті учти під час чуми.

Цимбал. Ім’я? Забув. У 20-ті — на початку 30-х років був такий драматург. Одну його п’єсу прийняв і поставив "Березіль" 128. Були знайомі за типом: здрастуй — прощай. Скільки разів не зустрічалися — скаржився на житлові умови. В хаті тіснота, діти — не вибереш часу працювати. Яка його подальша доля — не знаю. Чи писав іще й інші п’єси? Теж не знаю.

Панів Андрій. Весь час був знайомий з ним. Жили навіть в одному будинку, віталися, і — все на цьому кінчалося. Жив він на третьому поверсі, проти Хвильового. Ходив до Хвильового позичати машинки, на якій писав свої виступи проти Хвильового. Хвильовий сердився, казав: "Ну, що ж... І такі сусіди бувають!" На вечірках любив читати набридлий всім віршик: "Коли пас я маленьким гусят, мені сонце всміхалося любо..." 129 Не любив цього вірша я. Та от випала нагода — поїхав хлопець в Грузію, в Тбілісі. Назад повернувся з циклом 130, з якого видно було, що і з Паніва міг би бути поет...

Іван Шевченко 131. З Шевченком я дружив, часто бував на квартирі у нього. Жив він у Харкові, на Ветеринарній вулиці, в одному з будинків Рад — були такі. У такому ж будинку, тільки на Пушкінському в’їзді, жили до "Слова" — Валеріан Поліщук, Григорій Епік і, здається, Олександр Громов 132.

Шевченко був симпатичний, мав хороше лагідне серце, працював у ЦК ЛКСМ, в різних комсомольських виданнях. Був одружений з Ідою. І втратив її після того, як її було послано на підпільну роботу в тодішню Галичину. Не знаю, де ділася вона,— там загинула чи пізніше повернулася додому?..

Був незлобливий, не задакуватий, незважаючи на свою популярність як автора хороших пісень. Десь в другій половині 20-х років був призваний в армію. Потрапив у Дніпровську флотилію. Після демобілізації до Харкова вже не повертався, переїхав у своє село Павлиші під Крюковом, коли не помиляюся. Але все ж під час його дійсної служби ми кілька разів зустрічалися. Розповідав, що в Києві познайомився з дочкою Старицького — Старицькою-Черняхівською 133. Ходив до неї на літературні вечірки. З його розповідей, стриманих, видно було, що Старицьку-Черняхівську він глибоко поважав і вечірки у неї йому давали якесь задоволення. Після того, як переїхав у Павлиші, вже не зустрічалися, навіть і не переписувалися. Хто переписувався в моторошні 30-ті роки? А потім справа застарілася, зв'язки ослабли. Від людей чув, що працював у місцевому радгоспі бригадиром.

Анатоль Крашаниця 134. Як і багато хто, до "Плуга" належав. Жив на початку 20-х років у Харкові, потім зник кудись у район. Звідти приїздив зі славою давнього літературного працівника. Писань його не пам'ятаю. Яка подальша доля — теж.

Марко Кожушний 135. Гарний, вродливий хлопець, з "молодняківців". Теж, покрутившися якийсь час у Харкові, зник у селі і... замовк. Десь наприкінці 50-х років Павло Матвійович Усенко цікаво розповідав про те, як склалося життя цієї людини. Виявляється, він був Дон Жуаном 136, мав велику владу над жіноцтвом, а надто — після війни, коли кулі розчистили поле діяльності. Упадав до знемоги. Жінки, як сказав Павло Матвійович, висмоктали з нього усе — і життєві, і творчі соки... А який Дон Жуан без соків?!

Леонід Недоля 137. Був такий чоловік. Лічився членом семенківської "Нової генерації" 138. Що він там робив, не знаю, бо належав, здається, до тієї категорії поетів, які утримувалися писати вірші і взагалі — писати. Запам’ятався він мені не цим, а своєю розповіддю про те, як він рятувався з Москви під час сталінсько-чорної нелюдської кровожерної епопеї. Сам він начебто належав до недоторканих, розповідають, що навіть начебто Леніна на свої власні очі бачив. І жив безпечно. Хапали не таких, як він, а таки справді ворогів народу. Та ось почав помічати він, що до лав ворогів народу почали потрапляти люди, про яких він напевне знав, що ніякі вони не вороги народу, а "свої в доску" люди. І стривожився. А коло тим часом вужчало. Подих крила "чорного ворона" долітав і до нього. Всіх беруть. І його візьмуть. Візьмуть? А чому? На якій підставі? Беруть тих, хто сам у руки дається. А він, Леонід Недоля, не дасться. І не дався! В слушний момент вислизнув із квартири, з свого кварталу, з Москви, і, переходячи з товарняка на товарняк, з товарняка на робочі поїзди, з робочих на поїзди місцевого сполучення, залишив Північ і спинився на Півдні. Доля прибила його до Черкащини, і там він потонув у рідних місцях, поки не минула небезпека. Та так у Черкасах і залишився. На посаді старого більшовика, кажуть, виступи робив, проліз у верхівку, ба навіть одружився з місцевою красунею. Її я бачив двічі в Києві, обидва рази на Хрещатику, справді красуня. Було це, мабуть, на початку 60-х років. Тоді ото під час однієї з тих зустрічей він і розповів про те, як врятувався від "чорного ворона" в Москві. У Київ приїздили у справах його чарівної дружини, принаймні я так зрозумів... Кажуть, що пізніше вони розійшлися. Та й що було робити молодій гарній дівчині з старим підтоптаним дідом?

Павло Іванов 139. Високий, вродливий, голубоокий блондин, більярдист ще, може, кращий за Майка Йогансена. Рибалка, спеціалізований на коропах, не в денних, а в нічних експедиціях по Дінцю. Поет рибальства! Нічного, звичайно. Мав альбом з наклеєними зразками луски. Розповідав, що по розміру луски можна визначити величину риби, це, мовляв, об’єктивний свідок. Тут не скажеш, виміряючи по лівій руці правою долонею: "Отакенного коропа піймав! Їй же богу!" Знавець змірить лущинку (можна такий словотвір

запропонувати від слова луска?), встановить правду і викриє брехню. Писав мало, бо, здається, теж належав до тих письменників, які утримуються від писання. Хоч колись щось читав я його в одному з видань "Вапліте" (належав він до ВАПЛІТЕ). Був на війні, де його тяжко покалічили. (Про останні роки його слід перевірити.)

Дер Ністер 140. Єврейський поет. Був знайомий з ним років з десять. Справжнє прізвище —Каганович. Стримана, замкнена в собі людина. Коли ж розворушиш — оживає. Пам’ятаю, ми сиділи десь в письменницькому клубі і я почав розповідати про свої читацькі пригоди. Розповів і про те, як познайомився з Гамсуном. За допомогою каталога. Перегорнув аркушик, а там великими літерами виписано — КНУТ ГАМСУН. МІСТЕРІЇ. Всі слова приголомшили мене, що й примусило взяти книгу, яка зачарувала мене. Вислухавши цю розповідь, Дер Ністер ожив, блиснув очима. З’ясувалося, що він теж і в ті ж роки захоплювався Гамсуном. З Гамсуна перейшли на Франса 141 , на Метерлінка 142 ... Ми обидва читали одні й ті ж книги і однаково ставились до них. Проте пішли різними шляхами: моя стихія — живописати портрети, його — виявляти і уловлювати найнепомітніші рухи людської душі в людському серці. Коли я працював у "Літературному ярмарку", то взяли одну новелу й Дер Ністера, не пам’ятаю, в чиєму перекладі 143. Виявилось, що не Гамсун, а біблія наклали свій відбиток на Дер Ністера. Писав він біблійним складом. Й сполучник "і" так часто вживав, що в друкарні не вистачило цих літер! Позичали у когось! Зміст новели забув. Загальний настрій залишили своєрідний, однотонний — пити хочеться, і нема змоги напитися...

З ним була зв’язана трагікомічна історія. Коли в середині тридцятих років почали викривати ворогів народу, то харківська письменницька організація вирішила не бути останньою. Керували нею тоді Леонід Юхвід 144 й Іван Плахтін 145. Критикували з притиском, розтрощувального матеріалу не шкодували. Потім комусь із них, не знаю саме кому, спало на думку провадити чистки з участю народних мас, сказати б, представників трудящих низів. А де їх візьмеш, коли харківське відділення знало лише двох чоловіків з низів отих — двірника

з будинку "Слово" Якима і кербуда (прізвище забув). Був він колись бухгалтерським працівником якогось видавництва, здасться, "Вістей". Отож бухгалтер з професії. Перед початком засідань обранці з низів проходили відповідний інструктаж у керівників Спілки. От прийшла черга Дер Ністера стати перед трибуналом. Виділений правлінням доповідач, тобто прокурор, обвинувач, слідчий, виступив з відповідною промовою, а що фактів ніяких не мав, то здер їх з стелі. Щось плів про модернізм, імажинізм, футуризм 146 і подібне. Виступ був громовий, — та цього, звісно, було мало. Мав настати пік, зеніт дійства, і тоді ото на сцену були спущені Яким і кербуд. Яким ступив на сцену бадьоро, та поки підійшов до трибуни, забув свою всю програму. Запикав, замикав, нарешті сказав, адресуючи виступ Дер Ністерові: "Як ото той сказав, то такий він і є!" — та й сів на своє місце ("той" у його промові означало — промовець, обвинувач, прокурор, слідчий). Слідом за ним кербуд виступив. Товстий, дурний, нахабний... Цей став на трибуну і вигукнув патетично: "Та що ви з ним цяцькаєтеся?! Та ж він символітик! Символітик, кажу, чуєте, символітик!"

Цей геніальний виступ зрозуміли тільки агенти НКВД 147, які раз у раз були присутні на вечорах, засіданнях, зборах Спілки. Інколи такі розтрощувальні збори були підігнані під кульмінаційне дійство. Ледве в приміщенні відлунювали голоси анафеми, як завіса роздиралася, на авансцену виступала сталінська агентура, оточували жахливого злочинця, вели. Біля парадного вже чекав т [ак] зв [аний] "чорний ворон", будь він навіки проклятий. Дер Ністера з якоїсь причини не заарештували тоді, заарештували років через 12 пізніше, але вже тоді, коли він разом з іншими єврейськими письменниками переїхав в Москву. Чи інкримінували йому Якимів виступ, чи ні, не знаю. Можливо, аргументи кербуда мали більшу силу. Цікаво, що той кербуд, який виступав проти Ністера, сам був євреєм!

Михайло Майський 148. За професією — пічник. Казкар, знавець народної премудрості. Змолоду входив у якусь будівельну артіль. Мандрував з нею по всіх світах і все, про що чув довгими вечорами, запам’ятав і вмів прецікаво оповідати. Одного разу ми сиділи з ним в

одній із кімнат Утодіка (Управління по охороні авторських прав — забув точніше, як це розшифровується) 149. Він взявся розповідати пригодницьку українську казку, почав нанизувати події і підібрав щось з 25 епізодів, а скінчивши казку, сказав: "Це, либонь, ще й не все; багато позабувалося..." Здається, він щось і писав, читати мені не доводилося. Лічився при Спілці. І страшенно бідував. Тоді Юрій Корнійович зжалився над ним. Довідавшися, що невдаха був першокласним малярем і альфрейщиком, наважився на рішучий крок: взяв та й виключив Мишу Майського з Спілки. Це спричинилося, звісно, до глибокої душевної драми, однак операція мала і благодійні наслідки. Майський включився в якусь малярську бригаду, взяв у руки забуті інструменти, почав білити, ремонтувати, опоряджати, розписувати квартири і установи. Якось років через два після всього цього я зустрів його на Римарській, де він жив (все це діялося у Харкові). Він зрадів, привітався і з задоволенням розповів, що поновив своє професійне уміння, є кваліфікованим членом артілі, без роботи не сидить і дня. І, звісно, заробляє. Назвав і цифру свого заробітку — від 1200 до 1500 крб. на місяць. Решта про Мишу Майського — у спогадах Смолича Ю. К.

Михайло Биковець. Журналіст, бистрий на перо, який з незрівнянною оперативністю і майстерністю обслуговував сьогоднішній день. Людина діла. Це на ньому довгі роки тримався "Плуг" і його орган "Плужанин". Численні свої опуси підписував здебільшого псевдонімом Марусик, а частіше — урізаним прізвищем і ім’ям — Мих. Бик. чи Бик. Мих. Жартуючи, літератори вигадали йому ще кілька таких прізвищ: Мих Хим, Хим Мих, Мих Киб, Киб Мих тощо. Велетенської працездатності людина. Останні роки до арешту працював над біо-бібліографічним словником, склав величезну картотеку, яка займала цілу шафу. Після арешту хтось все це викинув у підвал "Слова". Йшли люті арешти. Тероризовані люди, перед якими маячили постаті філерів, що з усіх боків оточували "Слово", і "чорні ворони" мовчазно проходили повз тих повних цупко і дбайливо пов’язаних папок. Не до того було. Та що сирові неопрацьовані папки! Загинула величезна колекція портретів передових діячів мистецтва й культури кінця 20-х років геніального Анатолія Галактіоновича Петрицького 150! І це вже на приватній квартирі і не в

сирому підвалі опального будинку, а в мистецькому сховищі, на очах у всього суспільства, якому, проте, теж не було ніякого діла до того бузувірства — над кожним висів дамоклів меч 151, невідомо було тільки, коли він впаде... Кажуть, що начебто розпорядження про знищення колекції віддав культпроп ЦК і пізніше — міністр освіти Андрій Хвиля 152, що, звісно, не врятувало його.

Закінчив Биковець Кобиляцьку гімназію і далі не вчився. Одного разу у нас з ним виникла цікава розмова. "Ой, дивися, Михайле, суспільство стає щораз освіченіше, нові люди потоком ідуть з університетів, інститутів... Гляди, не сядь на мілину з своєю гімназією",— сказав я. "Про це я знаю,— відповів Михайло,— і склавши руки не чекаю удару. У мене своя система удосконалювати свої знання, будь певен, мілина мене не страшить! Якщо суспільство щороку в своїх знаннях підіймається на п’ять сантиметрів, то я намагаюся піднятися на сім-десять сантиметрів, так і буду йти попереду!" У нього була гарна бібліотека, читав він багато, працював теж як оперативний працівник в "Плузі", в "Плужанині" він був незамінний. Писав, не усамотнюючись в кабінеті. В той час для плужанства характерна була "купність", кабінетне домашнє життя було вдивовижу, в своїх селах ми завжди і скрізь купчилися, збиралися на гулянки, гуртувалися. Цю звичку принесли в перші часи і в "Плуг". Дома всиджували ледве до 1 —2 години, далі зривалися і спливали у свої кошари. Таких було кілька. Спочатку редакція газ[ети] "Селянська правда", де ми неймовірно заважали працівникам робити газету, не розуміючи, звичайно, цього; далі — в приміщенні "Плуга", на Пушкінській, в тому будинку, де розмістився комбінат Фурера "Радянське село" 153. Друга година — і в "Плузі" вже повно. Діла не було, то сходилися без діла, як на вечорниці, тинялися по коридорах, по кімнаті, відпочивали на підвіконнях, на двох стільцях, що мала редакція "Плужанина". Крім Сенченка, тут часто товкся Копиленко, Іван Шевченко, Антін Дикий 154, Пилип Голубничий 155, Анатоль Гак 156. Тиняються з кутка в куток, щось говорять, сперечаються, а Мих Бик, Бик Мих, Киб Мих, Мих Киб, Марусик сидить за столом, він був секретарем журнальчика і, власне, справжнім його редактором, кидає репліки, зауваження і водночас — опрацьовує кореспонденцію розбірливим

гарним почерком, без поправок, без переписувань, отож писав відразу начисто. Більшу половину перших номерів журналу "Плужанин" (здається, спочатку він "Плугом" називався) написав сам Михайло Биковець під різними псевдонімами, за що йому велике спасибі!

Любив Кубань, часто їздив відпочивати на Кубань, десь у нього були знайомства, розповідав, як косив сіно, громадив, як возив його на таких самих гарбах, як і у нас, на Кобиляччині 157. Поетом у вузькому значенні слова не був. У ширшому треба ж справді бути поетом, щоб, маючи такі практичні ділові нахили, застряти в редакції журнальчика на якісь півсотні сторінок. Адже ж міг чоловік буть правителем справ якого завгодно міністерства, директором якої завгодно школи, технікуму, заступником міністра по організаційних питаннях чи в справі масової роботи. Міг бути незамінним працівником енциклопедії, статистичного бюро! Просто Кобиляки не привчили його до масштабного мислення, з Кобиляк в "Плуг" потрапив, де панували ті ж самі традиції. Жаль. А міг би, як Білик-Рудченко, піднятися до генеральських апартаментів 158. З ним було легко, не літав чоловік у високостях, був наскрізь земний, тому не лукавий, щирий, прямий. В особистому житті йому не таланило. Товаришування з сестрою Досвітнього ні до чого не призвело, розійшлися. Вже маючи понад тридцять років, зустрівся з жінкою, в яку молодим був закоханий, на той час вона вже була вдовою, мала сина. Перевіз до себе. Жили, жили якісь там два-три-п’ять років (скільки саме, забув) та й розійшлися, на перешкоді її дитина стала. Зрозуміла жінка, що з Михайла батька синові не буде, й пішла. Для неї найсвятішою річчю було щастя дитини, "а я вже якось доживу"! Михайло сумував, та зарадити не міг, видно, виховувати чужу дитину не така проста річ. А її любив і шкодував, що так сталося.

Загинув у застінках, як і тисячі та сотні тисяч інших.

Антін (чи Антон) Дикий. Все життя експлуатував людський страх перед ЧК і його перевтілювання. Прозоро натякав, що він своя людина в "органах". Про перші роки його в "літературі" написав Смолич. Можна додати, що служив, як тоді в Держвидаві 159, він лише перші роки.

Потім жив, ніде не працюючи і ні на що не будучи здатний, був ледачий, неосвічений, без будь-яких знань, кваліфікації. А жив добре! Як він це примудрявся робити — один бог знає!

Бувши заарештований, в НКВД заявив, що являвся організатором націоналістичної контрреволюційної організації, куди залучив Євгена Касяненка, Івана Сенченка і ще там когось. Після XX з'їзду мене в цій справі викликали в канцелярію прокуратури, розповіли про це зізнання Антона Дикого, спитали, що я можу сказати про нього. В розмові прокурорський працівник задумано і журливо сказав: "Виднотя, тяжко йому довелося, коли звів на себе такий наклеп..."

До речі, про моральне обличчя Дикого. В 1937 році на одних із зборів харківської організації він виступив з промовою, в якій сказав: "А то є ще такі внутрішні емігранти, як Сенченко..." Заява для Сенченка сумних наслідків не мала, можливо, ці збори відбулися вже після детронізації Єжова 160.

А сам Дикий був заарештований. Незадовго перед арештом він зазнав якоїсь катастрофи, ледве чи не викинули його з партії і призначили на роботу в архів. Одного разу, за кілька днів до його арешту, ми йшли однією дорогою, він попереду, я позаду. Перетряска тяжко вплинула на нього, він якось охляв, змарнів, пасма волосся якось безсило спускалися з голови на тоненьку шию, як буває у худеньких хлопчиків. І мені стало жаль його.

Василь Вражливий. Він мав дуже хороше, видовжене, прикрашене прозорими карими очима обличчя, з приязним доброзичливим поглядом. Це привертало до нього, і ми, його однолітки, називали його Вася.

Юрій Смолич. Будинок "Слово" мав два крила (причілки) паралельні. Юрій Смолич жив у північному причілку, я — в південному. На ділі виходило так, що мої північні вікна стояли проти південних вікон Юрія

Корнійовича. Завдяки чому був я свідком написання принаймні п’ятнадцяти з усіх сорока романів, написаних Смоличем.

Влітку. Підйом у Смоличів о восьмій годині, розминка, тиняння, вмивання, стовбичення проти сонечка, чай, сніданок. На все це витрачалася одна година. О дев’ятій він уже за столом. Мова іде про десятиріччя між 1930 і 1941 роками. В цей час більшість літераторів працювала ще допотопним способом, користуючись пером, звичайним, "шкільним", і лише в небагатьох стирчала з бокової кишені автоматична ручка, які тоді дуже часто випускалися із золотими перами, закордонні; наші — з сталі, чавуну і рапіду — дванадцять авторучок, наших і кілька закордонних. У нього був свого роду відпочинок ходити по спеціальних магазинах з канцприладдям і вибирати собі інструмент для писання. Мав він пекельний почерк — своєрідно гарний. Як і Яновський, любив алізаринове чорнило, зелене. Але романи писав на друкарській машинці. Сідав до столу і починав роботу, нестомну, неспинну, з дев’ятої ранку і до першої години дня.

О першій годині — другий сніданок, перевдягання й подібне. О другій годині Юрій Корнійович виходив з дому. Здебільшого в Спілку письменників; в харківському філіалі він цілий ряд років був головою обласного правління. В кабінеті голови філії він працював до п’ятої, після п’ятої — з другого поверху спускався вниз, де у великому залі стояв більярд. У більярд він грав добре, незважаючи на свій асистогматит. О сьомій вечора він був уже дома, обідав, відпочивав, слухав радіо, переглядав газети, читав книги. О дев’ятій вечора, відпочивши, він знову сідав за машинку. Працював до першої ночі. Далі тинявся по кімнатах, стовбичив біля вікна, грів чайник, пив чай. О другій лягав спати. Йому доводилось проводити колосальні підготовчі роботи: ходити в архіви, в бібліотеки. Десь в середині тридцятих років він працював над якимсь науково-фантастичним романом, довгий час одвідував клініку професора Шмакова (здається, так?), спеціаліста по переливанню крові, а також хірургічний відділ, був присутній при різних операціях. Тепер пригадую — це було ще до того, як ми з ним ближче потоваришували. Одного вечора ми обидва були в гостях у Миколи

Петровича Трублаїні 161. Юрій Корнійович випив трохи, розходився і почав геніально розповідати, як все там діялося, в хірургічній палаті. Геніально! Коли писав "Вісімнадцятирічні" 162, то довгий час ходив до Харківського архіву (тоді він, мабуть, був ще Центральним), зібрав велику силу цікавого матеріалу, про що теж умів яскраво оповідати. Про Смолича тих років я вже після війни написав нарис, опублікований в "Літературній газеті" 163. Копії в мене не лишилося, а жаль!

Володимир Коряк. Десь весною двадцять третього чи двадцять четвертого року я пішов у Харківський загородній парк. Механізованого сполучення тоді не було між містом і парком, ходити доводилось пішки. Я ішов, тішився гарним теплим ранком. Десь посеред дороги мене наздогнав Володимир Коряк. Пішли разом. Говорили про се, про те. Раптом він заговорив про національне питання і спитав, що я з приводу цього думаю. Я відповів те, що думав: настав після воєнної хуртовини мирний час, і Володимир Ілліч знайде змогу впритул зайнятися цим питанням. "То ви думаєте, що національне питання у нас розв’язане?" — "Вважаю, що в основному розв’язане". Сказав я це і помітив тінь розчарування на обличчі Коряка. Далі ми йшли майже мовчки, а коли прийшли в парк, Коряк викинув такий фортель. "Ви посидьте тут на лавочці,— сказав він мені,— а я збігаю куплю цигарок он у тому кіоску". Пішов і не повернувся. З цього часу Коряк мене не злюбив. І де тільки міг, накидався. Десь в двадцять четвертому році в студентському журналі "Студент революції" я опублікував оповідання, в якому зачепив проблему будівельного матеріалу майбутнього. Про це я, звісно, не мав ніякого уявлення, але мені здавалось, що матеріал будівель майбутнього мав бути особливим: міцним, прозорим. І я створив його з чистого повітря. З чистого повітря! Цього було досить для Коряка, і він поспішив оббрехати молодого письменника, який, мовляв, комунізм і комуністичне будівництво вважає за повітряні замки! Дрібна, нікчемна, підла людина! Вдруге він показав себе як критика, учепившися за одну фразу з першого оповідання із серії "Червоноградських портретів". При описі портрета Михайла Михайловича я вжив порівняння: щоки у Михайла Михайловича були, як червоні помідори. В цьому великий критик побачив квінтесенцію всього твору, кваліфікував цей твір як

апологетику куркулів, а мене назвав апологетом куркульства! Глибоко переконаний, що запитання його про те, як я дивився в ті роки на розв’язання національного питання на Україні, було провокаційне.

Величезний ніс робив його схожим на пацюка. Психологія людей страшних тридцятих років.

Треба ж було такому статися, що саме середини 30-х років Спілка завихрилась у п’яних бенкетах. Бенкети влаштовувалися за всякої нагоди. Організатори не скупилися на продукти, які невідомо звідки бралися, бо Україна після подій 33-го року лежала непритомна, голодним, вимореним кістяком. Згадувався "Пир во время чумы" 164. Я пам’ятаю не менше десяти таких диких бенкетів. Паралельно з бенкетами творці нашого життя ухопилися за актуальну справу: навчити танцям членів Спілки письменників! При обласному клубі відкрився танцклас. Танцклас при Спілці! Що ж це може означати? І наївні людські душі повірили, що ера "чорного ворона" й філерів, які зграями ходили побіля людських жител в місті, закінчилася, що тому жаху кінець і віднині країна, люди і член Спілки зможуть зажити людським життям! Піймалися на вудочку багато наївних манілових 165. І я. Тягло до людей, бо вдома таки страшно було дивитися з вікон на моторошні постаті філерів, розставлених на всіх виходах зі "Слова". Ну, танцювали — не танцювали, повертаємося додому. Вийшли на свій тротуар. О радість — філерів не зустріли, не стовбичили вони й біля хвіртки! О люди, люди, як вам небагато треба, щоб відчути себе хоч трохи щасливими! І ми зраділи. Було нас двоє: я і ще один непоганий чоловік. Висуванець з хорошими задатками. Галушко 166 — ім’я й по батькові забув. Письменник, громадський діяч, молодий учений, до якого на випивку сам О. І. Білецький заходив. У Спілці, здається, був якимось адміністратором. І ще, крім усього цього, був членом міськради, чого не багато членів Спілки досягали. Зітхнули ми з ним з полегкістю, пройшовши хвіртку. Та рано, рано зраділи! Не встигли пройти й половини до нашого парадного, як від стіни віддаляються дві постаті в специфічній уніформі, як тіні, відділяються! "Стривайте!" Спинилися. Ну, думаю, натанцювалися, кінець, Іван, твоїм походенькам, підеш туди,

куди пішли Вишня, Куліш, Йогансен, Поліщук, Іван Падалка, Євген Касяненко, Павло Лісовий, Василь Вражливий, Олесь Досвітній, Андрій Панів, Гриць Епік. Піймався, як риба в гузир, значить, кінець. А Галушка почав викручуватися: "Та що ви, товариші! Ви, певне, помилилися! Я не такий, як інші: я, Галушка, письменник, учений, посідаю такий і такий пост у Спілці, член міськради!" Все це, звичайно, була правда. Та що було моторошно: в ту мить, як вони підступили до нас, Галушка відділився од мене, і все, що він ото сказав, можна було так прочитати: "Я знаю, що ви ганяєтесь за Сенченком. Але Сенченко — це не я, Сенченко — ото біля вас стоїть, а я — Галушка, ось із святим ореолом над головою!"

Бідолашний Галушка. Прийшла страшка година, і ореол не врятував його! Але цього разу нас спинили не для того, щоб заарештувати, а взяти в поняті! Уявляєте? Яка до кінця витримана законна процесуальність: поняті!

Вбік від теми. Тоді Галушку взяли понятим при арешті Івана Вухналя 167, мене — до Юхима Гедзя 168. Зайшли. В квартирі вопіюща бідність, злидні. Юхим любив випивати; та він і раніше випивав, а жив добре. Справа в іншому: вій був заприсяжний гуморист і драматург з легкого жанру. Отож уявіть собі становище бідолашного гумориста, який у середині 30-х років мав заробляти на життя гумором і драматургією! Навколо дикий розгул осатанілих здобишників, людський плач, зойки, сльози, рипіння гальм "чорних воронів", які зграями прорізували вулиці міста,— і гумор, сміх! Бідолашний гуморист мав двоє дітей і, щоб прогодувати їх, спродав усе, що було в кімнаті, і вона стояла пусткою (щоправда, займав Юхим три кімнати, але агенти окупували лише одну). Треба робити обшук, а стіни — голі! А хата — пустка! Відкрили шухляди столу — звичайного, обіднього,— а в шухляді й листочка паперу. А обшук робити слід, бо ж поняті тут! І, крім того, хоч здохни, а щось же та слід знайти придатне для побудови звинувачення! Крім столу, в кімнаті стояла вузенька, довга, обідрана канапка, яка, певне, й залишилася вдома тому, що ніхто не хотів купити її. Один з агентів підвівся зі стільця, попрямував до канапи, взявся за кришку рукою. І тут

Юхим не стерпів, стишеним голосом попередив зловісно: "Обережно, там бонба!" Агент аж підскочив, руку відсмикнув. Потім, звісно, оговтався, відкрив ту злощасну канапу. В ній лежали шмаття газети і якась мопрівська збірочка — була тоді така організація громадська МОПР, яка розшифровувалася як товариство міжнародної допомоги в’язням чи щось у цьому роді. Але для агента не мав ніякого значення факт допомоги, його очі прикипіли до слова міжнародний... Ага! Міжнародний! Це, значить, стосунки із закордоном! А це ж арена шпигунської діяльності! І злощасна брошурка полізла у портфель як незаперечний свідок криміналу! Звісно, і без брошурки Юхима взяли б. Акта, звісно, ніхто ніякого не складав. Забрали Юхима й пішли. Я, ледве тягнучи ноги, поплентався до себе на другий поверх (Юхим жив на п’ятому). Вийшов на балкон. Починало світати, морок посинів. І побачив ще одну трійку, яка йшла через двір. Посередині Іван Вухналь, по боках — архангели. Дійшовши до кінця дворища, Іван Вухналь обернувся в бік свого балкона і помахав на прощання рукою Аллі, дружині своїй, рідній сестрі Миколи Бажана. А біля воріт уже стояв "чорний ворон".

ПРОДОВЖЕННЯ НАРИСУ ПРО ПОВЕДІНКУ ЛЮДЕЙ

У МОТОРОШНІ РОКИ КРИВАВОЇ СТАЛІНЩИНИ

А це вже був рік не 37-й, а 47-й, коли Каганович забажав повернути солодкі події, що мали місце десять років тому. Діставши посаду першого секретаря ЦК КП(б)У, приїхав у Київ і почав безчинствувати. Треба було створити привід, щоб покінчити з тими, хто вцілів у попереднє десятиріччя. Зібрав письменників і почав відновлювати знайомство — він був першим секретарем ЦК КП(б)У ще в 1924—28 роки. Почав пригадувати: "А,— каже,— пам’ятаю таких і таких мерзотників, таких і таких..." Настрій чорний, гнітючий, безвихідь, задихаються люди в паніці, в безвиході. І тоді щось в рядах письменників замигтіло, хтось спробував підвестись, махнув рукою. І почувся голос Тичини Павла Григоровича. Він залепетав. Точно переказати цей лепет не можна, розшифрувати ж можна так: "Не всі ж такі злочинці. Були й інші, як, наприклад, я. Це ж я тоді написав "Партія веде!" 169. Сатрап глянув в

бік сміливця, пізнав, певне, і — милостиво усміхнувся: "А, пам’ятаю". Коли Павло Григорович те промовив, я зрозумів, що він відскочив від мене, крикнув, як Галушка: "То не я вам потрібний, а він!" Прости йому, господи, на страшному суді! ("Я" — тут не тільки Сенченко, а всі присутні, на кого падало звинувачення Кагановича.) Геніальний поет, як і всі ми, в хвилину небезпеки показав себе мізерною, легкодухою людиною. Переконаний, що ні Хвильовий, ні Куліш — так не зробили б!

НОТАТКИ ПРО ЛІТЕРАТУРНЕ ЖИТТЯ

20—40-х РОКІВ

Вперше надруковано в журн.: Українська мова і література в школі (скорочений варіант).— 1988.— № 3.— С. 16—24 (публікація В. С. Брюховецького).

Написано в 1970 р.

Початковий варіант, який складається з окремих фрагментів, під назвою "Було колись" опубліковано в журн.: Україна.— 1989.— № 14.— С. 19—20; № 15.— С. 12—13 (публікація С. І. Білоконя).

Подається за авторизованим машинописом (остаточним варіантом), якого передав до відділу рукописів Інституту літератури їм. Т. Г. Шевченка АН УРСР В. С. Брюховецький.